

Ніл Гілевіч

...наш паратунак —
толькі і толькі ў выратаваньні
роднай мовы і культуры...

Між роспаччу і надзеяй

Абрыс пройдзенага шляху ў съячтле адной мары

У ліпені 1947-га году мяне запрасілі на першую рэспубліканскую нараду маладых пісьменьнікаў. Было мне няпоўных шаснаццаць, я толькі закончыў сямігодку і сабраўся везьці сваё «чырвонае» пасьведчаньне ў Менскае педвучылішча, якое выбраў не таму, што надта хацеў стаць настаўнікам, а таму, што лічыў яго, можна сказаць, беларускім аналагам расейскага Царскасельскага ліцэю. З хрестаматыйных біяграфіяў і іншых публікацыяў я ўжо ведаў, што ў Менскім педвучылішчы (у 1920-я гады — Белпедтэхнікум) выкладчыкам методыкі роднай мовы і літаратуры працаваў сам Якуб Колас, што студэнтамі гэтага «ліцэю» былі Паўлюк Трус (адзін з самых любімых тады маіх паэтаў), Пятро Глебка, Максім Лужанін, той жа Альесь Якімовіч. Паехаў у Менск на нараду і заадно павёз пасьведчаньне, пахвальны ліст і заяву-просьбу залічыць мяне студэнтам педвучылішча (дзе, вядома ж, збудзеца мая патаемная мара!).

Працяг.
Пачатак
у №2 (21).

Тады мне і ў галаву не магло прыйсьці, што ў 1921-1931

гадах, апрача названых чатырох, у Белпедтэхнікуме вучыліся яшчэ дваццаць, а можа, і больш паэтай і пісьменьнікаў, у тым ліку Лукаш Калюга, Валеры Маракоў, Андрэй Александровіч, Сяргей Дарожны, Сяргей Астрэйка, Сыцяпан Ліхадзіеўскі, Віктар Казлоўскі, Міхась Багун, Зінаіда Бандарына, Станіслаў Шушкевіч, Антон Адамовіч, Міхась Кавыль, Уладзімір Стэльмах, Уладзімір Ляўданскі, Уладзімір Сядура, Сымон Хурсік і інш. Гэта — на працягу аднаго дзесяцігоддзя! Амаль усе яны былі ў 30-я гады арыштаваныя як удзельнікі падпольнай нацдэмайскай арганізацыі Саюз Вызвалення Беларусі (неіснуючай, прыдуманай у НКВД), многія былі расстраляныя, або загінулі ў канцэнтрацыйных лагерах, памерлі ў ссылцы. Сёньня ўжо можна гаварыць пра Белпедтэхнікум як пра звязу ўнікальную ў гісторыі беларускай літаратуры, і, можа, калі-небудзь хто з гісторыкаў напіша працу аб гэтым. Цікава ўсё ж, чаму не універсітэту, а сярэдняй педагогічнай установе выпала такая гістарычна місія стаць агменем беларускага нацыянальнага духу, рассаднікам «нацыяналізму»... Ну, а мне ў 1947 было дастаткова ведаць, што там вучыліся і там сталі паэтамі Паўлюк Трус, Пятро Глебка, Максім Лужанін, Але́сь Якімовіч.

Першая пасыль вайны рэспубліканская нарада маладых аўтараў была арганізавана праўленнем Саюзу пісьменьнікаў Беларусі і Цэнтральным Камітэтам камсамолу рэспублікі. Сярод усіх удзельнікаў нарады — амаль без вынятку былых франтавікоў і партызанаў — я аказаўся самы маладзейшы. З ліку тых, чыно творчасць абміяркоўвалі на нарадзе і што сталі пасыль вядомымі паэтамі і пісьменьнікамі, запомніліся мне Іван Шамякін, Мікола Аўрамчык, Андрэй Макаёнак, Алена Васілевіч, Дзыміtryй Кавалёў, Аляксей Русецкі (тады Бурдзель), Паўлюк Прануза, Нічыпар Пашкевіч, Але́сь Астапенка, Мікалай Гарулёў і іншыя. Шчаслівага хвалявання мне ў тых дніх хапіла — як досьць. Дзіва што: столькі адрэзу пабачыць творцаў роднай літаратуры, у тым ліку і жывога класіка — вялікага народнага паэта Якуба Коласа. Ни толькі пабачыць, але і пачуць, паслуhaць — і на пасяджэннях секцыяй, і на рэспубліканскім сходзе пісьменьнікаў, прыурочаным да нарады, і на пасяджэнні Праўлення, дзе найбольш выяўленых і здольных маладых прымалі ў члены Саюза, і ў кулуарах, вядома, дзе таксама было цікава і паназіраць, і паслуhaць. Менавіта тады я ўпершыню пабачыў Міхася Лынькова, Пімена Панчанку, Янку Маўра, Піліпа Пестрака, Петруся Броўку, Пятра Глебку, Васіля Вітку, Максіма Лужаніна, Івана Мележа, Янку Брылія, Аляксея Кулакоўскага, Паўла Кавалёва і многіх іншых. Усе пяць дзён нарады жыў, прыгледаючыся і прыслухоўваючыся да прызнаных і нават славутых працаўнікоў на ніве роднай літаратуры, а таксама і да тых, хто на гэту ніву толькі ўзыходзіў, — аж у грудзях тая радасць ня месцілася, і было мне страшнавата і трывожна-боязна ад думкі: а ці не выпадковы я таварыш тут, а ці ёсьць у мене права быць сярод гэтых людзей, і што мене чакае наперадзе — якая будучыня? Мары, вядома, мройліся самыя сьвятыя, вясёлкавыя...

На нарадзе, аднак жа, мне двойчы не пашанцавала. Па-першое, мене запісалі ў секцыю дзіцячай літаратуры — з тых, увогуле справядлівых, меркаваныя, што я — аўтар часопісу «Бярозка». Але ж надрукаваныя ў «Бярозцы» вершы, такія, як «Выйду», «Зімовыя вечар», «Вясновыя вятры», — гэта звычайная лірыка, яны маглі бы спакойна месціцца і ў «дарослых» выданьнях. (Пад рубрыкай «Творы пачаткоўцаў», вядома). Зусім не «дзіцячыя» былі і новыя вершы, якія я прывёз з сабою. Ва ўсякім разе, я не сумняваўся, што буду праходзіць па секцыі паэзіі, — як паэт. І ў рабоце гэтай секцыі першыя дзівye гадзіны ўдзельнічаў, сядзеў і слухаў, і мене было вельмі цікава. Але на перапынку падышоў да мене сакратар аргкамітэту нарады крытык Уладзімір Агіевіч (дарэчы, вельмі сімпатычны чалавек) і, пажурыўшы, што я ня там, дзе трэба, перагнаў мене ў дзіцячую секцыю, чым я быў нямала засмучаны. Там было ўсяго чалавек пяць пачаткоўцаў, ніводзін з якіх у пісьменьнікі ня выйшаў, і столькі ж кіраўнікоў секцыі: Янка Маўр, Але́сь Якімовіч, Павел Кавалёў, Хаім Мальцинскі, зайшоў быў і з паўгадзіны пасядзеў Пятро Глебка.

У туу рату, калі абмяркоўваліся мае вершы, на дзіцячай секцыі прысутнічаў, нямаўдама чаго, сумнавядомы далакоп беларускай літаратуры Лукаш Бэндэ, — і гэта было маё другое нешанцаваньне. Паслья таго, як, паслухашы мае вершы, літасыціва, са скідкай на зусім зялёны ўзрост аўтара, выказаўся Якімовіч, Янка Маўр, Мальцінскі, з удзельнікаў нарады — Аляксей Каўко, журналіст з Піншчыны, — слова ўзяў Бэндэ. І не пакінуў на бедным пачаткоўцы жывога месца — зьбіў, зъяздрычыў, стойк мае «творчыя плённы» ўшчэнт. Ды яшчэ і прысарамаці ў тых, хто выказаўся спагадліва. Я слухаў яго съмяротны прысуд, не падымаючи вачэй, і адно машынальна круціў у трубачку лісткі з няшчаснымі вершамі. Ад сорamu мне хацелася праваліцца скрозь зямлю. Як бы я злойлены на нечым страшна брыдкім. Але слова ўзяў П. Н. Кавалёў, ён быў тады аргсакратаром Саюза пісьменнікаў, і даў майму крытыку рэзкую водпаведзь, і пачаў цыгаваць і хваліць асобныя строфы вершаў. Кавалёва падтрымалі Янка Маўр і Якімовіч. Помню, як я раптам адчую, як адчуў, што да мяне вяртаецца вера ў сябе, у свой заўтрашні дзень, і нават дзесяць у глыбіні душы загаварыла штосьці накшталт творчай злосыці: маўляў, пачакай, таварыш Бэндэ, яшчэ пабачыш, іці такі я безнадзейна нямоглі!.. На тым праца секцыі і скончылася.

Не належу да тых, хто верыць у дзеянасць нейкіх таямнічых сілаў, у нейкія прадназначэнні і наканаваныні, але не могу ня думашь сёньня аб тым, што менавіта на маю долю выпала зьведаць, амаль у дзіцячым узроўніце, сатанінскую лютасыць Лукаша Бэнды — галоўнага пагромшчыка Купалы і Коласа. Няйнайчай, як глядзеў сатана далёка наперад, ведаў, што тое, чаго ён быў далакопам, стане зъместам і сэнсам усяго майго жыцця, майм лёсам, той ідэяй-мэтай, якой буду служыць прайдай і верай да апошняга дыханья.

За час нарады я на працягу трох дзён бачыў Якуба Коласа. Самога Якуба Коласа! Для вясковага падлетка-вершатворцы гэта было проста неверагоднае шчасыце. У першы дзень, на адкрыцці нарады, Колас сядзеў за столом презідыму, подыому там, у вялікім пакоі, не было, мне дасталося месца ад презідыму зусім блізка, і я ня зводзіў з вялікага паэта вачэй. Назаўтра Канстанцін Міхайлавіч удзельнічаў у Рэспубліканскім сходзе пісьменнікаў; я сустрэўся з ім перад уваходам у Дом Мастацтваў, дзе сход адбываўся, і, ледзь праглынуўшы ад страху пераселы ў горле камяк, павітаў яго «добрым днём» што называецца персанальна — бо побач больш нікога не было. У першы дзень Якуб Колас слова ня браў, на агульным пісьменніцкім сходзе таксама. А выступіў у апошні, пяты дзень, на пасяджэнні Праўлення СП, дзе падводзіліся вынікі працы ў секцыях. Ён звярнуўся да удзельнікаў нарады з нядоўгай прамовай, у якой падзяліўся вопытам працы над сваімі творамі, падкрэсліў важнасць вывучэння маладымі пісьменнікамі жыцця і ўзбагачэння сваёй мовы. Гаварыў проста, шчыра, зразумела. Я слухаў з прыціхлым сэрцам, амаль ня дыхаючи. Я быў шчаслівы. Якуб Колас звяртаўся да ўсіх прысутных маладых, а значыць — і да мяне. Так, яго запаветнае слова адрасавана і мне! І я павінен яго помніць! І жыць ад гэтага часу ўжо неяк іначай. Бо я ўжо ня той, што быў дагэтуль.

Чарговы нумар газеты «Літаратура і мастацтва» зъясціў матэрыялы аб выніках нарады маладых пісьменнікаў. У інфармацыі пра работу секцыі дзіцячай літаратуры зафіксавана: «Н. Гілевіч надрукаваў некалькі сваіх вершаў у часопісе «Бярозка». На секцыі ён прачытаў новыя вершы. Усе выступаўшыя адзначылі, што маладому паэту неабходна дамагацца дасканаласыці ў апрацоўцы твораў.» Ацэнка не пакрыўдзіла. Дамагацца дасканаласыці? Ну, вядома, неабходна. І ня толькі зялёнаму пачаткоўцу.

у фарміраваныні і станаўленыні ідэйна-эстэтычнага стрыжня маладога літаратара. На нарадзе і на агульным сходзе пісьменьнікаў, у дакладах і выступленіях увесь час гучала імя Жданава, спасылкі на яго даклад і на пастанову ЦК ВКП(б) аб часопісах «Звезда» і «Ленінград» ад 9-га жніўня 1946 году. Усе пытаныні і праблемы развязыцца літаратуры падаваліся абавязковая ў съвяtle гэтых «гістарычных дакументаў», уся творчая праца паэтаў і пісьменьнікаў арыентавалася на «праўдзівае адлюстраваныне ратнага подзвігу і працоўнага герайму савецкага народу пад кіраўніцтвам Камуністычнай партыі і яе вялікага правадыра I. В. Сталіна», на паглыбленьне і ўмацаваныне ідэйных асноваў савецкай літаратуры, на вернасьць прынцыпам сацыялістычнага рэалізму. Да гэтага ідэалагічнага шквалу, жывучы ў вёсцы, я пісаў пра тое і так, як Бог на душу пакладзе, хатя, зразумела, — як малады савецкі чалавек, камсамолец, дастаткова ўзброены азамі камуністычнай ідэалогіі. Пісаў пераважна аб tym, што ішло ад асабістых жыццёвых уражаньняў, што абуджалася ў душы зъявамі прыроды, сваім непасрэдным узелам у сялянскай працы. Пасыля нарады пачаў глядзець на сябе як на хай сабе і зусім маладога, але ідэйна цалкам заангажаванага паэта, глубока прасякнутага пачуццём адказнасці за «патрыятычнае выхаваныне чытача». Паставленыя на пісьменніцкім сходзе ў Менску задачы былі ўспрынітыя мною з камсамольска-юнацкім максімалізмам.

30 жніўня 1947-га году я паехаў у Менск на вучобу, стаў студэнтам педвучылішча імя Н. К. Крупскай (нас тады называлі іменна студэнтамі, а не навучэнцамі). Радыкальныя перамены жыццёвых аbstавінаў на доўгі час адараўвалі ад любімага занятку — карпеньня над вершамі. У педвучылішчы справе ідэйнага выхаваньня будучых настаўнікаў пачатковай школы надавалася тады выключная ўвага, работа ў гэтым кірунку вялася, можна сказаць, узорна. Асаблівай актыўнасці дамагаліся ад камсамольскай арганізацыі вучылішча. Тагачасная звышпільнасць да нашых студэнцкіх настроў была прадыктаваная ня толькі агульнымі ідэалагічнымі ўстаноўкамі, але і пэўнымі канкрэтнымі акаличнасцямі: толькі што прашумелі трывожныя для высокага начальства падзеі ў Глыбоцкім і Паставскім педвучылішчах, прайшоў, усяго два месяцы назад, у чэрвені, судовы палітычны працэс над маладымі патрыётамі Беларусі, агентам КДБ паўсядна мярэшчыліся новыя суполкі падобных «антысавецкіх арганізацыяў», асабліва — у педагогічных навучальныx установах. Ня дай Бог, каб гэтая «зараца» пранікла ў асяроддзе студэнтаў, якія, адчувчыўшыся, паедуць у школы працаўцаў з дзецьмі, выхоўцаў маладых будаўнікоў камунізму. Акцэнт у клопатах КДБ палягаў на tym, што разгромленыя студэнцкія суполкі ў Глыбоцкім і Паставах былі «нацыяналістычныя», сваім заданьнем яны лічылі выхаваныне любові і пашаны да роднай мовы, да культуры і гісторыі Беларусі, а гэта — страшней за ўсё іншае.

Менавіта з такіх, напэўна, меркаваныя першакурснікам Менскага педвучылішча належала грунтоўна засвоіць асноўныя палажэнныі дакладу А. Жданава і Пастановы ЦК ВКП(б) аб часопісах «Звезда» і «Ленінград». Хатя пра мае паэтычныя захапленыні нікто ня ведаў, мне доўгі час, бадай з паўгоду, удавалася трymаць іх у таямніцы, але выкладчыкі заўважылі маю незвычайнную для вясковага хлопца дасьведчанасць у пытаныннях літаратуры, і таму менавіта мне даручылі падрыхтаваць і зрабіць для студэнтаў даклад па матэрыялах названага пленуму ЦК. Так я ўцягваўся ў працэс паглыбленага вывучэння ідэйна-эстэтычных асноваў савецкай літаратуры, праходзіў, так бы мовіць, пашыраны курс па гэтай дысцыпліне і набываў адпаведную загартоўку. Кіраўніком-кансультантам быў выкладчык беларускай літаратуры Абрам Эвадзьевіч Лорман (дарэчы, па жонцы сваяк Зымітрака Бядулі). З алоўкам у руках я перачытаў зборнік артыкулаў «Об ідэйности в литературе» (толькі што выдадзены ў Маскве), шматлікія матэрыялы ў цэнтральных газетах і часопісах на азначаную тэму — і напісаў грунтоўны, першы ў сваім жыцці, навуковы даклад. Галоўнае месца ў ім адвёў «антынароднай, безыдэйнай, рэакцыйнай»

паэзіі Ганны Ахматавай, вершы якой цытаваў вельмі шчодра і — пераважна па памяці. Яны, пакуль пісаў даклад, запомніліся самі сабой, наўмысна я не завучваў іх. Пазыней я зразумеў чаму: гэта была выдатная, на мяжы геніяльнасці паэзія. Асобныя з тых вершаў Ахматавай засталіся ў памяці на ўсё жыццё — настолькі яны, насуперак пастаўленай мэце, запалі ў душу.

Тым часам у савецкім друку нечувана распальваеца атмасфера барацьбы супраць безыдэйнасці і непартыйнасці ў літаратуре і мастацтве. У беларускім варыянце — гэта асуджэнне праяваў буржуазна-нацыяналістычнай ідэалогіі ў навуковых працах літаратуразнаўцаў і ў літаратурна-мастацкай крытыцы. Атакі на гэтыя праявы ідуць адна за адной, з нумару ў нумар — і ў «ЛіМе», і ў «Полымі», і ў «Беларусі». Я па-ранейшаму сачу за гэтымі выданнямі — і ў Менску, і ў Слабадзе, прыязджаючы да бацькоў па сякі-такі харчовы падмасунак (хоць па торбачку паскрылянай сушишай бульбы). Мяне ўжо не пакідае праўдзівы смак да чытання літаратурнай крытыкі, артыкулаў і рэцензіяў. Імкнуся глыбей пранікнуць у сэнс жорсткіх ідэйных абвінавачваньняў, адрасаваных ці канкрэтным аўтарам (найбольш даставалася М. Ларчанку) ці агулам пэўным выданням (найбольш — часопісу «Беларусь» за артыкулы 1946-1947 гадоў). Што ж за такое страшыдла — гэты беларускі буржуазны нацыяналізм? Хто яны — гэтыя «заклятая ворагі беларускага народу — беларускія нацыяналісты»? I ў чым «сур’ёзныя нацыяналістычныя памылкі», «грубыя нацыяналістычныя скажэнні» ў публікацыях па гісторыі беларускай літаратуре, пра што так апантана крычаць на пісьменьніцкіх сходах і ў друку змагары за ідэйна правільнную лінію? Пачынае сёе-тое канкрэтызація. Так, М. Ларчанка бярэ пад абарону «кансерватыўна-дваранская пісьменьніка Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча», называе «выдатным асьветнікам рэакцыянера Аляксандра Ельскага», занадта высока цэніць прыземлены рэалізм Ядвігіна Ш., залічае да паплечнікаў Купалы «вяяўнічага буржуазнага нацыяналіста Алеся Гаруна». Гэтак жа глядзіць на Гаруна і Ю. Пшыркоў. (Дарэчы, потым, як і Ларчанка, мой будучы настаўнік літаратуры на філфаку БДУ). У чым жа заганнасць творчасці гэтих беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў, пра якіх яшчэ год таму чытаў у часопісе «Беларусь» толькі станоўчае? На чым баку праўда? У 1946 годзе ў Гайнене купіў вялікі том В. Дуніна-Марцінкевіча «Выбранныя творы». (Тады вясковыя крамы былі «універмагамі», у якіх прадаваліся і соль, і камса, і газа, і кнігі). Дужа ўпадабаў паэму «Гапон», а ад «Пінскай шляхты» быў у захаплены. Дзе ж там тыя ідэйныя заганы? Ён жа так бязылітасна высьмейвае невукаў і скуралупаў царскіх чыноўнікаў і дурную фанабэрью цёмнай шляхты! У верасьні 1947-га ў кіёску на станцыі Рудзенск (вярталіся з калгасу, з «бульбы») купіў «Апавяданьні» Ядвігіна Ш. і таксама чытаў і перачытваў з захапленнем — страшэнна таленавіты празаік! I як праўдзіва піша! I з якіх дэмакратычных, народных пазіцыяў!

Хоць і засмуціла мяне разыходжанье маіх уражаньняў аб творах з іх партыйнай ацэнкай у друку, але пытаньне «каму верыць?», канешне ж, вырашылася на карысць партыйнай лініі ў літаратуры. Так, трэба верыць партыі і яе ўстаноўкам. Партыя — гэта сам вялікі правадыр народаў I. В. Сталін і яго паплечнікі таварыш Жданаў. I А. Фадзееў — партыя, і А. Твардоўскі, і М. Шолахаў. I Якуб Колас, і М. Лынькоў, і К. Крапіва, і А. Куляшоў — партыя... I ўсе тыя, каго бачыў і слухаў на нарадзе маладых, і на сходзе пісьменьнікаў 22-га ліпеня, і на праўленыні СП БССР. Якія ж могуць быць сумненіні? Калі нешта падобнае на нязгоду і прамаўлялася ў душы — дык забудзь аб гэтым! Проста — ты яшчэ мала ведаеш, яшчэ шмат чаго не разумееш, яшчэ ня здолыны разабрацца і ацаніць творчасць таго ці іншага пісьменьніка. Партыі трэба верыць! Бо гэта ж партыя камуністай, змагароў за грамадства, у якім будуць зъняты сацыяльныя і іншыя супяречнасці, стануть улагодненымі, гарманічнымі адносіны паміж людзьмі, у якім, кажучы словамі Максіма Горкага,

«чалавек перад чалавекам будзе як зорка перад зоркаю». О, як хораша пра гэта марыць, як радасна да гэтага імкнуща!..

111

У такой грамадска-палітычнай атмасфери, пры такіх ідэйна-эстэтычных засыярогах праходзілі мае педвучылішчныя будні. Аб беларускай мове і культуры, аб адметнасці нашай нацыянальнай гісторыі размоваў у студэнцкім асяроддзі не было — не ўзынкалі. Насыценная газета «Савецкі настаўнік» выходзіла на беларускай мове, а бальшыня прадметаў выкладаліся на рускай. Пратэстай не было, лічылася, што так і трэба, усё «ў норме». Сяброў, якія б па-сапраўднаму любілі літаратуру, глубока цікавіліся ёю, побач не аказалася. Яшчэ больш дзіўна, што ні на адным з трох курсаў не аказалася хлопцаў і дзяўчат, якія б хварэлі шляхетнай хваробай вершаскладання. Ніякае маладое творчае жыццё ня толькі не палымнела, але і ня тлела, — яго проста не было. У гэтым плане Менскае педвучылішча імя Н. Крупскай зусім не напамінала Белпедтэхнікум імя Ус. Ігнатоўскага. Дарэчы, ужо атаябаваўшыся ў Менску, можа, у тым жа 1947-м, я ішоў аднойчы па галоўнай Савецкай вуліцы ад Сьвіслачы ўгору і ўбачыў на франтоне паважнага трохпавярховага будынка выкладзены каменем надпіс: БЕЛПЕДТЭХНІКУМ. Быў моцна зъдзіўлены: дык вось дзе ён месціцца — славуты беларускі «царскасельскі ліцэй!» Вось дзе дваццаць гадоў таму віравала-кіпела літаратурнае жыццё, высьпявалі і крышталізаваліся беларускія патрыятычныя ідэі! Які сімпатычны будынак і якая прыгожая, паэтычная мясціна — на схіле гары, трохі ўглыб ад вуліцы. Чаму ж яго адабралі ў вучэльні? Для каго? Хіба можна з ім параўнаць гэную нецікавую стандартную каробку, у якой жывем і вучымся мы?

Паводле ўспамінаў Антона Адамовіча, студэнта Белпедтэхнікума канца 20-х гадоў, досьціць было самога факту, што ты вучыўся ў педтэхнікуме, каб цябе зацічылі ў нацыяналісты, у нацдэмы, ва ўсякім разе — узялі на падазрэньне. Апошні з беларускіх паэтаў даваеннай пары, хто вучыўся ў БПТ і пасціля апынуўся ў незылічонай кагорце «нацдэмамаў», быў Але́с Салавей (Альфрэд Радзюк, скончыў жыццё ў эміграцыі, аж у Аўстраліі). Яго прынялі на вучобу ў верасьні 1938-га. Праз дзесяць гадоў, у верасьні 1947-га, студэнтам гэтай навучальнай установы залічылі мяне. Аддаленае ў часе, з разрыўкай у дзесяць гадоў, завяршэнне вялікай патрыятычнай традыцыі. Больш з былога БПТ паэтаў з нацдэмамаўскай будучынай не выходзіла. Вядома, тады, у канцы саракавых, я пра сваю будучыню ў такім плане ня думаў. Хоць дзесь у глыбіні душы сваё роднае жыло і пастаянна азывалася то съветлым сумам, а то і шчымлівым болем — да ўсьведамлення праўдзівага лёсу Беларусі і беларускага народу, да засваення першых асноваў-пачаткаў нацыянальна-дэмакратычнай ідэалогіі было яшчэ далёка: усё глуши ўз забіваў артадаксальны камсамалізм.

Не аказалася ў педвучэльні сяброў-паэтаў, з якімі б зблізіўся і сышоўся ў сваіх духоўных шуканьнях, не праявіў увагі і ня ўзяў пад разумную апеку студэнта-піта і ніхто з выкладчыкамі. Нават тады, ужо на другім курсе, калі мае вершы, пераважна сатырычныя, пачалі рэгулярна зъмяшчацца ў курсавой і вучылішчнай насыценгазетах. Сказаць па шчырасці, дык і сам я не адчуваў патрэбы ў нейкай літаратурнай апецы, хаця, напэўна, яна быта б для мяне зусім ня лішняй. Але тут — зноў трэба гаварыць пра туго рысу характару, аб якой ужо была размова раней. Адчуваў, што ўсе мае творчыя клопаты — гэта толькі мае клопаты і ні чые больш. Я жыву імі толькі сам — і не хачу нічайго ўмешання; калі я сам сабою — мне лепш.

Міжтым, у мяне ўжо не было сумнення, што жыццёвы шлях абранны канчатковая — ад паэзіі, ад літаратуры ўжо ніякая сіла мяне не адверне. І хоць за першы год у педвучылішчы напісаў зусім мала — усяго тры-чатыры вершы, надзея на пісьменніцкую будучынню пускала карані ў душы ўсё глыбей, думка пра гэта суправаджала мяне неадступна. Ні з кім з новых знаёмых, аднакурснікаў і наогул навучэнцаў, я не

дзяліўся ёю, — з боязі, што буду не зразуметы, больш таго — пойдуць падкалупкі і кпіны. Не пасылаў написанае і ў рэдакцыі газетаў. Пра што і якога кшталту былі тыя нямногія вершы зімы 1947-1948 году? Напрыклад, пра свабодную шчасливую рэспубліку Беларусь, пра яе герайчны шлях да сёньняшніх зіхатлівых вышыняў.

Ты рабыній звалася,
Старана забытая,
Старана забітая —
Беларускі край.
Тут жыцьцё сукалася
Горам апавітае.
Люты цар празэрлівы
Твае скарбы краў.

Мушу сказаць, што менавіта тады, у канцы 1940-х, дух патрыятычнай рыторыкі ў значнай меры падпарадковаў сабе маю эстэтыку. Гэта была трагедыя маладых беларускіх паэтаў і пісьменнікаў эпохі сталінізму, яе апошній, перадмагільны і таму асабліва людажэрнай стадыі. Тады, тады — у нас выпрацоўваўся, так бы мовіць, съвяточна-урачысты падыход да рэчаінасці, аблегчаны пагляд на жыцьцё, на долю звычайнага працоўнага чалавека, на шлях-дарогу, якім ідзе герайчны савецкі народ у будучыню. Сёньня можа падацца дзіўным, што перажывы ў такую вайну, зъведаўшы столькі страхаў-жахаў, голаду і холаду, бачачы ўласнымі вачымі такую галечу, недаяд і змардаванасць вясковага люду, яго цалкам бяспраўнае прыгоннае становішча, ты пераносішся ў нерэальны съвет ілюзіяў, ты ня тым жывеш у сваіх вершах — ня тым, што зусім нядайона спазнаў і што бачыш сёньня. Цябе як бы і не хвалюе, не засмучае, не кранае тое, што бачыш. Што перажываеш-церпіш сам.

Зразумець гэты адрыў паэта-студэнта ад праўды жыцьця, гэты перакос у ідэйна вытрыманую пафасную рыторыку зусім няцяжкі, калі кінуць вокам на тое, што пісалі і друкавалі тады старэйшыя паэты, нават самыя таленавітыя з іх, як Куляшоў, Танк, Панчанка, ня кажучы пра Броўку, Глебку, Машару і пра ўсё пакаленіне «франтавікоў» — тых, што вершы для сваіх першых зборнікаў пісалі ў акопах, у бліндажах, у партызанскіх замлянках. Дзесь на самым пачатку 1953 году я купіў цэлы ахапак аднатомнікаў беларускай паэзіі, выдадзеных да Дэкады беларускай літаратуры і мастацтва ў Маскве (адбылася ў сінегні 1952-га, яшчэ пры Сталіне). Як па тым часе — дык досьціц раскошныя выданні: у цвёрдых каленкоравых вокладках і на белай паперы (вядома — для выставы ў сталіцы Радзімы!). Гадоў праз дзесяць, калі ўжо прайшлі і ХХ і ХХІ з'езды КПСС і ў съвядомасці творчай інтэлігэнцыі, у тым ліку маладой, адбыліся істотныя зруші і перамены, я перачытаў аднойчы, з вялікай цікавасцю, тыя аднатомнікі выбраных твораў Машары, Астрэйкі, Бялевіча, Кірзенкі, Вялюгіна, Калачынскага, Аўрамчыка, Няхая і іншых. Божа, якое цяжкае было ўражаныне, як было сумна і горка на душы! І крыўдна. Страшна крыўдна за лёс таленавітых паэтаў. Што з імі рабіла і зрабіла гвалтоўна ўзвядзеная ў ранг эстэтыкі «жданаўшчына»! Тады, на мяжы 1940-1950-х — «жданаўшчына», пазней гэта будзе «суслаўшчына». А ўвогуле, калі звязваць гэту «эстэтыку» з імёнамі, дык трэба пачынаць з «леніншчыны», «бухарыншчыны», «сталіншчыны».

Культ асобы Сталіна быў у гэты час раздзымуты да маштабаў сусветна-планетарных, і ва ўсіх аднатомніках пералічаных вышэй паэтаў (як і многіх не названых) густа стракацела імя правадыра і генералісімуса, абавязкова ў суседстве з сонцам, зорамі і іншымі съвятынямі. Усіх пераўзышоў М. Машара. Так хацеў бедны Міхась Антонавіч дагадзіц і запэўніц у сваёй вернасці «вялікаму з вялікіх», што відочна перастараўся. У ягоным аднатомніку «Урачыстасць» Сталін фігуруе больш як у 60-ці вершах — амаль у кожным трэцім. Ды хоць бы і ў іх былі якія адзнакі паэтычнай мовы (як, успомнім, у Купалы ў вершах «Табе, правадыр» ці «Аб Сталіне-сейбіту...»).

І гэта — у Міхася Машары, прыроднага, чуйнага лірыка!.. Дык хіба дзіва, што і паэт-пачатковец адзін са сваіх вершаў 1951-га года закончыў заклікам: «Вучыцесь ў Сталіна мудрага, дзеці, змагацца за шчасыце і мір на зямлі!»? Ніякага дзіва, бо гэта лічылася агульнапрынятым правілам і нормай грамадзянскага самавяяўлення ў творчасці.

Калі мы, васемнаццаці-дваццацігадовыя вершатворцы, выкукарэвалі, як маладыя пеўнікі, сваё кукарэку ў гонар вялікага правадыра народаў — нашыя равеснікі на Захадзе чыталі ў друку пра Сталіна і яго рэжым наступнае: «Трэба славіць уладу нават тады, калі яе ненавідзіш. Але Сталін пайшоў далей. Ён вынайшаў сістэму, якой ня ведала чалавечтва. Ён паставіў сваёй мэтай прымусіць кожнага грамадзяніна ўчыніць якую-небудзь подласыць, каб раздавіць яго пачуцьцё годнасці, каб зрабіць яго здольным на ўсё... Зламаць раз назаўсёды волю чалавека, апаганіць яго сумленыне, зрабіць яго здраднікам, паклёнікам — вось мэта. Такі ўжо ніколі ня зможа глядзець людзям у очы. Ён зробіць ўсё, што мы ад яго запатрабуем... Ад абылганых і сымяргэльна замучаных людзей патрабуецца акт самабічавання і адрачэння ад сваіх ідэяў. І тут тая ж мэта: раздавіць маральна пісьменніка або вучонага. Ён занадта горда носіць галаву. Ён думае, што служыць навуцы або мастацтву. Ён служыць нам, ён аплачваемая дзяржавай прастыутка, і хай не забывае гэтага». (Часопіс рускіх эмігрантаў «Новы журнал», Нью-Ёрк, 1949, XXI, ст. 249-250). Гэтая страшная праўда пра час, калі ў літаратуру ўваходзіла маё пакаленьне, мне пачала адкрывацца толькі пасля 1956 году. Ды і то — хіба ва ўсім аб'ёме, ва ўсіх галоўных праявах? Хіба агольвалася сутнасць самой сістэмы? Сістэма — выдатная, Сталін — кепскі. Сталін — сам сабою, сістэма — сама сабой. Колькі яшчэ пройдзе часу, пакуль я паступова, крок за крокам, выйду з палону сістэмнай хлускі і крывадушша, вызвалюся ад дыктатуры ідэалогіі, варожай праўдзе і Беларусі.

111

За чатыры гады вучобы ў педвучылішчы я ўсяго адзін раз — і то ўжо на апошнім курсе — схадзіў са сваімі вершамі ў рэдакцыю (у «Мінскую праўду», якая тады толькі пачала выходзіць). А то ўсё пасылаў вершы поштай. Жывучы ў Менску! Прычынай была ня толькі тая хваравітая сарамлівасць, якую я вельмі цяжка перадольваў. Рэч яшчэ ў тым, што перажыўшы глумлівае бэшчаныне маіх вершаў Бэндам, я пранікся боязьню паўтарэння чагося падобнага, ува мене разыўлося моцнае пачуцьцё недаверу да чытачоў-крытыкаў, якія могуць цябе ў тваёй жа прысутнасці прынізіць. Пачне там нейкі кансультант чытаць-разъбіраць твой верш па радках, пачне павучаць, тлумачыць, чаму гэта дрэнна... Ну не! Хай крытыкуюць і хаяць завочна. Але і гэта не ўсё — мелася яшчэ адна прычына: не было ў чым заяўліца ў рэдакцыю — вінаграднік людской не было. Ісьці ў латанай куфайцы саромеўся. У тую ж «Мінскую праўду» хадзіў у чорным чыгуначным шынялі студэнта Броніса Шыркоўскага (між іншым, брата будучага старшыні КДБ Беларусі), а ў Москву на экспкурсію (узнагарода за выдатную вучобу) ездзіў у паліто студэнта Антона Юркевіча. Усе чатыры гады быў ці на самым бедным студэнтам педвучылішча.

З-за сарамлівасці ў лютым 1948 году ледзьве ня ляснуў мой удзел у рэспубліканскай нарадзе маладых пісьменнікаў, якія пішуць для дзяцей. Раніцой, ідучы на заняткі ў аўдыторыю (а жылі і вучыліся мы ў адным корпусе), забраў на «паштовым» стале канверт, падпісаны размашыстым бацьковым почыркам. А ў канверце — запрашэнне на нараду, яго паслані з Саюзу пісьменнікаў на мой вясковы адрес, які ў іх быў ад нарады леташні. Што я з восені мінулага года жыву ў Менску — адкуль ім ведаць? Бацька ў лісце нават выгаварыў мне: чаму гэта ты ня сходзіш і ні скажаш ім свой менскі адрес!.. На шчасыце, нарада пачыналася ў гэты ж дзень, і я пасыпеў на яе патрапіць. Адбывалася нарада ў будынку ЦК ЛКСМБ, у досьціц прасторнай зале. Зноў даклады, зноў выступлены. Але запомнілася мне гэта падзея

тым, што я асабіста пазнаёміуся з Міколам Лупсяковым і Іванам Грамовічам. Апошняму не прызнаўся, што бачыў яго раней у нашай Слабадзе, у вясельным застолыі як госьця «маладога» — майго суседа Івана Маўчана.

Быў і яшчэ выпадак — сам прыйшоў у рукі — калі я мог бы пазнаёміца з адным вядомым паэтам і займець у яго асобе добрага старэйшага сябра, але зноў жа перашкодзіла тая самая бяда мая — сарамлівасць. У жніўні 1949-га, па просьбe вясковай суседкі, у якой памёрла дзяўчынка, а другая старэйшая, лячылася ў Харкаве, я паехаў у гэты ўкраінскі горад, каб пабачыцца з хворай. У адным купе са мной больш за палавіну сутак ехаў паэт Дзымітрый Кавалеў — у будучым перакладчык майго першага маскоўскага зборніка вершаў «Песню берите с собою». Ехаў ён з жонкай у горад Льгой Курскай вобласці да цешчы ў госьці. Я пазнаў яго адразу ж, зайшоўшы ў купэ, бо добра запомніў выразны адметны твар гэтага былога марака Паўночнага флоту з той першай нарады маладых пісьменнікаў Беларусі. Да таго ж, якраз перад ад'ездам прачытаў дома ягоную першую кнігу паэзii «Далекие берега», выдадзеную ў Менску ў 1947 годзе. Просты ў манерах, шчыры, гаваркі, у дарозе ён пра многае ў мяне пытаваўся — пра вучобу, пра вёску маю, куды і чаго еду, частаваў вялікім жоўтымі грушамі... Але што я ведаю яго і што я сам пішу і другую вершы — сказаць яму пра гэта мне так і не хапіла съмеласці. Аб чым пасъля ўспамінаў неаднойчы з вялікім шкадаваньнем.

Праз тую ж сваю бяду вясной 1950-га я ўпусціцьмагчымасць асабіста пазнаёміца з Аркадзем Куляшовым. Прапанову такую мне зрабіў наш новы дырэктар, былы бясстрашны партызан, герой Савецкага Саюзу Уладзімір Аляксеевіч Парахневіч. Пасъля вайны ў складзе нейкай беларускай дэлегацыі ён ездзіў са знакамітым паэтам у Англію, у Лондан, быў, такім чынам, добра з ім знаёмы і, ведаючы пра мае першыя крокі ў паэзii, хацеў мне дапамагчы, у маіх інтэрэсах, скантактаваща з Куляшовым. Аднойчы вечарам нам выпала разам ісьці праз парк Горкага, і Уладзімір Аляксеевіч, пацікаўшыся маймі творчымі справамі, сказаў: «Давай я пазваню Куляшову, папрашу, каб ён даў табе аудыенцыю, прачытаў твае вершы...» Але я адчуў, што не гатовы да такой сустрэчы, не насымлюся; ды і новых вершаў, такіх, каб аж самому Куляшову паказаць, ня бачыў у сваім набытку. І далікатна адмовіўся: «Можа, калі-небудзь пасъля, як напішу што лепшае...»

А лепшае не пісалася. Не выпадкова ва ўсіх выданьнях маіх «Выбранных твораў» зусім мала вершаў (тры-чатыры, ня болей), датаваных гадамі вучобы ў педвучылішчы. Усё, што напісаны мною за той час, выразліва падзяляеца на чатыры катэгорыі: вершы на пэўныя рэвалюцыйна-гістарычныя тэмы (усе — рытарычна-дэкламацыйнага харектару), вершы з вёскі — аб працоўных буднях калгасу (іх зусім ня шмат), байкі (іх таксама ўсяго некалькі), нарэштце, вершы і пээмы, так бы мовіць, «для ўнутранага карыстаньня», для сяброў і таварышаў па вучобе,— з жыцця і побыту ў педвучылішчы. Найбольш вартасным з усяго гэтага «творчага плёну» лічу пээмы «Пабоішча» (студэнцкая кулакіяда) і «Фрагменты». Адметнасць іх у тым, што яны былі своеасаблівай процівагай усяму запанаванаму тады ў нашай паэзii гімнічна-урачыстаму, узвышана-съяточнаму настрою і стылю. Няйначай як збрыдзела мне ўся гэтая одапісі, у тым ліку і свая ўласная, — і паяцягнула на травесы, на пародыю, на бытавую сатыру.

Восеньню сорак восьмага мяне выбралі ў камітэт камсамолу вучылішча і даручылі адказваць за насыченны друк. Што да нашай курсавой газеты, дык я сам быў і яе рэдактарам. А праз год стаў рэдактарам і вучылішчнай газеты «Савецкі настаўнік». Усё, што запомніў з таго горкага рэдактарскага клопату, — ніхто ня хоча ў газету пісаць. Хоць плач, хоць на калені становіся — анікага спачуваньня рэдактару! Вымалиш трыв-чатыры нягэлгия радкі — астатнія дапісваеш сам. Зъдзіўляла ня толькі нежаданье пісаць, але і элементарнае няўменне бачыць, адчуваць тэму і пісьменна выкладаць свае думкі. У насыченых газетах рэгулярна, з нумару ў нумар, паяўляліся

мае вершы, часьцей за ўсё — сатырычныя, і студэнты па гэтай прычыне любілі іх чытаць, а паколькі радком валодаў досьць упэўнена, то хутка набыў і пэўны творчы аўтарытэт. Пра што пісаў? Ды пра ўсякія «вытворчыя» і бытавыя дробязі. Напрыклад, пра тое, як студэнты ня хоцуць хадзіць пасыль абеду на палітзаняткі, як выкладчыку даводзіца іх літаральна лавіць і сілком заганяць у аўдыторыю.

Як у нас палітвучоба —
Не знайсьці нідзе:
Пяцьдзясят асоб «хвароба»
У пасыцель кладзе.

А здаровы і вяёлы
Малады народ
Уцякае, згрэбшы полы,
Цераз чорны ход.

Або, напрыклад, аб тым, як дзяўчата, не пасыпешы падсілкавацца дома (дзяўчата-мінчанкі), робяць гэта ўпотайкі на ўроку, што, на думку аўтара, перашкаджае ім засвоіць належным чынам матэрыял. Ну чым не предмет для звёлтвай сатыры. Або — пра нявыхаванага, некультурнага студэнта, які ў інтэрнаце кладзеца на ложак, на чистую прасыціну, ня толькі ў верхній вопратцы, але і ў брудных чаравіках.

Хлопцы! Выслушайце і згадзіцеся.
Вось прыйшоў я, скажам, са двара.
Ногі просіць: «Гаспадар, кладзіцеся!
Па абедзе адпачыць пары!»
Прасыціна ж ляжыць бялей паперыны.
А навошта мне тут гэта бель?
Я, браткі, адроду не намераны
Без бацінак клаесьціся ў пасыцель».

Дробязнае, прыватнае, у поўным сэнсе слова — насыценгазетнае, і калі я ўсё ж не лічу гэту працу цалкам марнатраўствам, дык толькі таму, што гэтакім чынам наўбывалялася літаратурнае майстэрства, авалоданыне паэтычным радком, сатырычна-гумарыстычнай фарбай, іранічнай інтанацыяй, жывым народным словам. Сказанае яшчэ больш прыкладаецца да іроі-камічнай паэм «Пабоішча» (пра бойку студэнтаў педвучылішча з «інтэрвентамі» — маладымі рабочымі інструментальнага завода) і да жартоўна-гумарыстычнай, гратэскавай паэм «Фрагменты».

І раптам... раптам: буралом!
Знадворку зал штурмуюць нібы:
Зъвіняць і лопаюцца шыбы,
Далёка пырскаючы шклом.
Каменьне сыплецца, як град,
За рамай рама раздаецца,
І сыцены рушацца, здаецца,
Як бы ад залпаў кананад.
А тут — дагібелі дзяўчат:
Наташа, Паша, Маша, Даша,
А разам — жудасная каша,
А разам — гром, і дым, і чад!

Цярпі, чытач! Цярпеў і я.
Яшчэ галоўнае пачнецца,
Яшчэ ня раз уздрыганецца
Душа, зълякаўшыся, твая!

Суровы наш дваццаты век,
Але павінен быў зъдзівіцца,
Як сталі рэзацца, давіцца
У зале дзьвесціце чалавек!..

Вітайма Пецьку! Во — студэнт!
 Сямнаццаць год, малы сабою —
 Сягоńня першы прэтэндэнт
 На першынство па мардабою!

У гэтакім стылі напісана ўся рэч. Звычайнай, банальная бойка дурных маладых пеўняў бязбожна гераізуеща як вялікае лёсавырашальнае пабоішча патрыятычных і варожых сілаў. Паэма была прынята студэнтамі ня проста з захапленнем, а выклікала, можна сказаць, фурор. Павышаная цікавасць да яе тлумачылася tym, што ўсе «героі» твору, студэнты, названыя сваімі сапраўднымі іменамі і што кожнаму з іх спраўядліва выдадзена па заслугах, роля кожнага паказана адекватна, і ўвогуле ўся студэнцкая вечарына да баталіі і затым сама баталія абмалівалі, па словах відавочцаў, праўдзіва, хоць і з ўёна гіпербалізаванымі асобнымі момантамі. Да сказанага застаецца дадаць, што самога аўтара паэмы ў той «гістарычны» дзень (9-га лістапада 1949 году) у педвучылішчы не было — быў на сваёй Лагойшчыне, нічога ён сам ня бачыў — ні танцаў у зале, ні бойкі, усё напісаў паводле съежких успамінаў-аповедаў удзельнікаў падзеі: некалькі дзён толькі пра гэта і было гаворкі ў інтэрнаце, асабліва ў хлапечых пакоях.

Другая паэма, «Фрагменты», была зусім іншага зъместу, але па духу — вельмі блізкая да папярэдній, бо — таго ж самага прызначэння, — для сяброў-таварышаў, пра іх і ім жа на пацеху. Ну, скажам, аб tym, як студэнты галадаюць.

Узяць, напрыклад, Зудзіна:
 Каторы дзень ня ёсьць!
 А ўласная пасудзіна,
 Напэўна ж, літрай шэсьць!

Бурчыць яна ад голаду.
 А Зудзін у адказ:
 «Не выдумляй! Ты змоладу
 Цярпела колькі раз!

Успомні, як за Польшчу
 Душыла нас бядা,
 Як радасцю найбольашаю
 Бывала лебяды...»

I Зудзін цяжка выдыхнуў,
 А потым... Гэй, народ!
 Пустыя кішкі выцягнуў
 I выкінуў за плот!..

«Пабоішча» было напісанае за чатыры дні, у сярэдзіне студзеня 1950-га, на зімовых канікулах у Слабадзе. Было мне тады васемнаццаць з хвосьцікам. Думаю: калі б туго энергію і творчы імпэт — ды на нешта больш сур'ёзнае! Ну, напрыклад, на вершаваную распрацоўку якога-небудзь казачнага сюжэту. Зрабіў жа такую распрацоўку ў свае няпоўных дзесятнаццаць Пётр Яршоў — даў у падарунак малечы несьмяротнага «Канька-Гарбунка», на сотні гадоў наперад даў. А тут... Столыкі сілаў і натхненныя на пустое пакладзена, на съмешыкі. Ды мала адну паэму адлюскаў, дык у лістападзе — другую, «Фрагменты», а ў студзені 1951-га — трэцюю: «У дзіўным горадзе Маскве», яшчэ больш несур'ёзнную і дробязнную па зъмесце, чым дзіве першыя.

Ці зусім марнаю была ўсё ж гэтая праца над гумарыстычнымі паэмамі з жыцця і побыту студэнтаў? Не зусім, канешне. Па-першае, набываўся досьвед валодання радком, вершам, досьвед распарараджэння словам, інтанансіяй, сродкамі паэтыкі съмеху. Па-другое, і гэта галоўнае, праца над імі была своеасаблівым прапрывам душы да жыцця, да рэальнасці. Замест пісаньня па ўзорах казённай рыторыкі, па ўражаньях ад прачытанага — пачалося вершаванье ад свайго ўласнага

душэўнага вопыту, ад сваіх жыцьцёвых абставінаў. А гэта быў, несумненна, крок наперад, няхай сабе і такога кшталту.

111

У красавіку 1949-га, звышнеспадзявана для мяне, я быў абранны, дакладней — сілком прызначаны сакратаром камітэту камсамолу педвучылішча. Рэч у тым, што папярэднік у гэтым годзе канчаў вучобу (дасюль, да нашага набору, тэрмін навучання быў трывадлы), і яго трэба было, натуральна, вызваліць ад пасады. Парторг вучылішча, выкладчыца гісторыі ВКП(б), з увагі на маю палітычную дасьведчнасць, на выдатную вучобу і паводзіны, прапанавала, прычым безаговорачна, маю кандыдатуру, аб чым досьціць хутка і пашкадавала. Я дастаткова ведаў сябе, свой характар, сваю некантактнасць з незнаймімі людзьмі, тую ж сарамяжлівасць, і галоўнае — поўную нялюбасць камандаваць, даваць распараджэнні, — і колькі мог прасіць не выбіраць мяне сакратаром. Я ведаў, што ў начальнікі-камандзіры я зусім не гаджуся, такога начальніка, які патрэбен камсамолу, з мяне не атрымаецца. Мабыць, гэтую праўду я не сказаў, мабыць, матываваў самаадвод нейкім іншымі прычынамі. Просьбу маю ня ўважылі і абрали. Мне нічога не заставалася, як быць самім сабой, гэта значыць паказаць сваю няздатнасць, сваё няўменье арганізоўваць, кіраваць, камандаваць — рабіць тое, што мне зусім не па натуры. Пачаў не выконваць распараджэнні партторга... Праз пайгода, у кастрыйчніку, на чарговай камсамольскай канферэнцыі вучылішча я быў жорстка раскрытыкаваны партторгам і ад пасады выізвалены. Узрадаваўся — неймаверна, бо тое было не маё і не для мяне. Маё было — пісаць вершы, радуючыся і пакутуючы, жыць паэзій, літаратурай, родным словам. Можа быць, сам я да канца ў гэтым сабе не прызнаваўся, але што дзесь у глыбіні душы адчуваў — несумненна.

У друку за трэція гады педвучылішча ніводнага з маіх вершаў не паявілася. Дый пасылаў мала: можа, разы трэці ў «Калгасную праўду» (літкансультант М. - Машара адпісваў адным і тым жа радком: «слабыя і недасканалыя, надрукаваныя ня будуть»), адзін раз — у «Настаніцкую газету», разы два — у «Вожык», — усюды безвынікова. Відочны зрух адбыўся на мяжы 1950-га — 1951-га гадоў: мае вершы пачалі паяўляцца ў «Чырвонай зъмене», у часопісах «Вожык» і «Работніца і сялянка», у «Піянеры Беларусі». У верасні, калі ўжо стаў студэнтам Белдзяржуніверсітэту, газета «Літаратура і мастацтва» апублікавала мой верш «Па рэспубліцы восень ідзе». Гэта было для мяне вялікай радасцю, бо, па-першае, у пісьменніцкай газете, а па-другое, — верш блаславіў да друку намеснік галоўнага рэдактара Пімен Панчанка — адзін з самых высокіх для мяне паэтычных аўтарытэтав. Усе гэтыя публікацыі былі, так бы мовіць, «завочнымі» — ніхто ў рэдакцыях мяне ня бачыў: менскі студэнт, я па-ранейшаму вершы пасылаў у газеты і часопісы поштай.

Тым часам на старонках газетаў і часопісаў пачынаюць мільгашь новыя імёны маладых паэтаў: Сцяпан Гаўрусёў, Пятрусь Макаль, Уладзіслаў Нядзьведскі, Еўдакія Лось, Генадзь Кляўко, Алег Лойка, Алесь Ставер, Уладзімір Ляпешкін і інш. Усе — падлеткі ваеннай пары, усе — вельмі падобнага лёсу, памочнікі-разьведчыкі і сувязнікі партызанаў, ахвяры блакадных жахаў, голаду і холаду. «Я вырас пад гарматнымі стваламі», — скажа пазней пра сябе і пра ўсіх нас Сцяпан Гаўрусёў, скажа так вобразна-ёмка, афарыстычна і дакладна, як мог сказаць толькі ён.

111

Чырвоны дыплом за педвучылішча дазволіў мне без аўтографенскіх турботаў падацца на вучобу ў БДУ. Ранейшыя мае меркаваныні-разылкі — хутчэй пайсыці на працу, на самастойны хлеб — адпала. Зразумеў, што змагу падзарабляць трохі і, значыць, абыходзіцца без матэрэйяльнай падтрымкі з дому. Зрабіўшы выбар, асудзіў

сябе яшчэ на пяць гадоў студэнцкага інтэрнацкага жыцьця. Пасадзейнічала гэтаму майму рашэнню і тое, што амаль усе з пералічаных вышэй паэтаў, як стала мне вядома, былі ў той час студэнтамі або БДУ або педагогічнага інстытуту.

Ва універсітэт разам са мной паступілі на вучобу будучыя вядомыя паэты і пісьменыкі: Анатоль Вярдінскі, Мікола Арочка, Адам Мальдзіс, Арсень Ліс. Была спроба стварыць нейкі літаратурны гурток, помню, нават адзін раз сабраліся (здаецца, наўмысна для таго, каб сфатаграфавацца з Кандратам Крапівой), і, здаецца, на гэтым яго існаванье скончылася, ва ўсякім разе я ў яго пасяджэннях больш ня ўдзельнічаў. Як і ў працы літаб'яднаньня пры «Чырвонай зьмене»: таксама схадзіў разы два-тры — і ўсё, далей ня стала ахвоты, здалося нецікавым абміркоўваць «сыцішкі» людзей безнадзейна глухіх да мастацкага слова або надта ж яшчэ зялёных-бездапаможных.

Першае ўражаныне ад новага месца вучобы — у беларускім універсітэце амаль нічога беларускага. Усе курсы лекцыяў, за выняткам трох (фальклор, беларуская мова, беларуская літаратура), чытаюцца па-расейску. І ўся атмасфера — куды ні ступі, ні зайдзі — ці дэканат, ці які кабінет — усюды расейшчына. У студэнцкім асяроддзі на філфаку тон задаюць камсамолачкі-актыўістачкі, мінчаначкі, наогул — гараджаначкі, усюды існыя, — пырхаюць, бегаюць, носяцца па лесьвіцах, толькі і чуюцца банальныя фразачкі, слоўцы, нязвыклыя мне формы ўласных імёнаў (Вадзік! Вовік! Нэлка!), — суздром расейшчына, а ні знаку, ні подыху беларускага! І толькі дзе сыходзіліся ў купкі студэнты аддзялення беларускай мовы і літаратуры, асабліва малодшых курсаў, яшчэ не прычесаныя пад агульны грэбень дзяржаўнай культуры, — там чулася і родная мова, «і звонкае “дзе” і густое “чаго”», і наогул пахла Беларусью. Аднак жа хочаш ня хочаш — уцягваюцца ў расейшчыну і ўчарашнія вяскоўцы, нават на бытавым узроўні, а тым больш у гэтак званым жыцьці грамадскім. Калі, напрыклад, цябе выклікалі па нейкай справе ў камітэт камсамолу, а там рабочая мова — расейская, і ўсе суровыя «суддзі» задаюць табе пытаныні толькі па-расейску, — дык як жа ты злікнешся там па-беларуску?

І не могу прыгадаць, каб у першыя гады вучобы, нават і хто-небудзь з «браціі пішучай» — пачынаючых паэтаў, празаікаў, журналістаў — закранаў нацыянальнае пытаныне дастасоўна да нашай беларускай рэчаіснасці, і ў прыватнасці гаварыў аб tym, у якім становішчы знаходзіцца ў Беларусі, на сваёй роднай зямлі, беларуская мова. Такога ня помню. Усыед за выкладчыкамі грамадскіх навук і студэнты патрафлялі агульнай тэндэнцыі, і ведалі, што беларускі буржуазны нацыяналізм, «нацдэмамашчына» — гэта нешта вельмі шкоднае для грамадства, для савецкага ладу і небяспечнае для цябе самога: заразіцца ім — значыць стаць «ворагам народу». І кацілася наша вучоба і наша жыцьцё па накатанай каляіне.

Пішу і друкуюся, стаўшы студэнтам універсітету, многа — амаль ва ўсіх беларускіх рэспубліканскіх газетах і часопісах. Незабыўнай падзеяй гэтай пары стала вечарына, прысьвечаная 70-годдзю Якуба Коласа з удзелам самога юбіляра (28 кастрычніка 1952 году). На вечарыне выступілі вядомыя паэты (Лужанін, Калачынскі, Агняцьвет), і мне таксама далі слова. Я прачытаў два, прысьвечаныя юбіляру, вершы, якія былі надзвычай прыхільна, з гарачымі воплескамі, сустрэтыя аўдыторыяй. Хацеў ужо зьбегчы са сцэны, але азірнуўся на прэзідымум і ўбачыў, што абодва нашы прафесары — I. B. Гутараў і M. P. Ларчанка — паказваюць мне, каб я падышоў да юбіляра. І я падышоў. Праўда, вершы аддаць яму пасаромеўся. Канстанцін Міхайлавіч падняўся, сказаў «дзякую за добрыя вершы, зычу вам вялікіх посьпехаў» і сардэчна пашыніў мне руку. Гэта было няйначай як блаславеныне вялікага старца, патрыярха ўсяе беларускай літаратуры маладому паэту. Падзея гэтая ня толькі акрыліла мяне, дадала натхненія і веры ў свае сілы, але, можна сказаць, прымусіла яшчэ мацней задумацца над сваім прызваньнем, сваім чалавечым лёсам, над tym, на якую жыцьцёвую дарогу я выходжу і якія грамадзянскія абавязкі на сябе бяру.

111

З першага курсу універсітэту пачалося маё сур'ёзнае зацікаўленыне беларускім фальклорам. Курс народна-паэтычнай творчасці нам чытаў вядомы этнограф і фалькларыст М. Я. Грынблат. Для практычных заняткаў ён папрасіў тых, хто можа, запісаць фальклорныя творы сваёй мясцовасці. Помнно, як імжыстым лістападаўскім вечарам я хадзіў да старэнкага Якуба Бурбоўскага, а затым да маці майго сябра Анэты Давідовіч запісваць песні. Тое маё «хаджэнне ў народ па песні» я і лічу пачаткам сваёй навуковай фалькларыстычнай працы. Сабраныя песні (некалькі старых салдацкіх і дзясяткі трох абрадавых, пераважна вясельных) паслужылі матэрыялам для майго дакладу ў студэнцкай аўдыторыі. Увогуле, з прыемнасцю ўспімаю, што вучыща ва універсітэце мне было цікава, я стараўся не прапускаць лекцыі і акуратна канспектаваў іх, вядома, ня ўсе, а тых выкладчыкаў, якіх лічыў сур'ёзнымі знаўцамі свайго прадмета. Найперш гэта датычыла лекцыяў па курсах літаратуры — як беларускай, так і рускай, і замежнай. З ахвотай займаўся ў чытальнай зале бібліятэкі або ў якім-небудзь з кабінетаў. Напрыклад, у кабіненце беларускай мовы і літаратуры тыднямі карпеў над «Слоўнікам» І. І. Насовіча, выпісваючы з яго сабе — у сынцыяльныя алфавітныя блакноты — яркія, каларытная слоўцы, фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі. На першым жа курсе зрабіў вялікі даклад на тэму «Метафара ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля”».

Тады ж на першым курсе, пачалася і мая праца ў галіне мастацтва перакладу. Пачалася з паэзіі Маякоўскага. У красавіку 1952-га адзначалася 40-я гадавіна растрэлу рабочых на Ленскіх залатых прыпісках. Да гэтай даты я пераклаў верш вялікага рэвалюцыйнага паэта «Лена», які быў зъмешчаны ў насыценай газете філфаку «Слова філолага». З Маякоўскім звязаны і працяг гэтай цікавай творчай працы: летам 1953-га, у сувязі з 60-мі ўгодкамі паэта, я апублікаваў у «Чырвонай зымене» падборку перакладаў з ягонай паэзіі. У тым жа годзе сваю цікавасць да проблемаў мастацтва перакладу засвідчыў яшчэ адным немалаважным фактам: у якасці курсавой работы па літаратуры напісаў даклад на тэму «Якуб Колас — перакладчык паэзіі Т. Р. Шаўчэнкі». І зрабіў першы пераклад з украінскай — верш І. Ганчарэнкі для зборніка сучаснай украінскай паэзіі, выдадзенага годам пазней у Дзяржаўным выдавецтве Беларусі.

У 1952 годзе курс лекцыяў па гісторыі беларускай літаратуры нам пачаў чытаць прафесар Міхась Рыгоравіч Ларчанка. Імя яго мне было вядома ўжо даўно па публікацыях у «Беларусі», «Полымі», «ЛіМе» і іншых першыядычных беларускіх выданнях. І ня толькі па яго публікацыях, а яшчэ і па тым, як сурова бесьцілі яго ў партыйным друку за станоўчую ацэнку «беларускага буржуазнага нацыяналіста і контррэвалюцыянер» Алея Гаруна, за непартыйную ацэнку творчасці Ядвігіна Ш. — таксама «нацыяналіста і ворага Кастрычніцкай рэвалюцыі». (Пра гэта мною ўжо гаварылася раней). Ва універсітэце, слухаючы лекцыі прафесара, у якіх так часта мільгалі фразы, накшталт «патрыятычны настроі паэта», «клопат пра разывіцьцё беларускай культуры, пра школу на роднай мове», «баранацьба супраць нацыянальнага прыгнёту», я ўспамінаў тыя пасыльваенныя публікацыі Ларчанкі і ту ю крытыку яго «непартыйных падыходаў», і міжволі пачаў задумвацца над пытаннямі, да якіх раней не дадзіў, не падымаяўся. Ніхто ніколі, нават звышасцярожна, на гэтыя тэмы са мной не гаварыў. А тут... Кажучы хрэстаматыйнымі радкамі Якуба Коласа: «Зноў яго разумок варушыцца пачаў». Так, у сівядомасці маладога паэта пачалі праастаць першыя карэнчыкі сумневу наконт справядлівасці ўсяго таго, што адбывалася ў дачыненьні да беларускай літаратуры, да жыццёвага лёсу яе творцаў. Вядома, гэта не закранала маёй агульнай ідэйнай пазіцыі, маёй веры ў палітычныя і сацыяльныя ідэалы Кастрычніка. Што не закранала — бачна і па тагачасных маіх вершах. Але хацеў бы тут падзяліцца некаторымі меркаваньнямі наконт гэтай самай паэтычнай даніны абавязковым тады вымогам партыйнасці, у чым так зласціліва і насымешліва папракаюць нас сённяшня «прокуроры» і «прокурорчыкі» ад літаратуры.

Так, пісаліся вершы і пра партыю, і пра Леніна, і пра Сталіна (у дачыненъі да гэтага апошняга маё пакаленъне, што праўда, награшыла зусім няшмат — не пасьпела, у адрозненъне ад старэйшых паэтаў). Пісаліся, вядома, бо не пісаць такіх рэчаў зусім — практычна было немагчыма. Задумваюся, аднак, вось над чым: чаму ўсе мае вершы на гэтыя тэмы відочна ўступаюць у мастацкасці, у вобразнасці, у паэтычнасці мовы — іншым, ну, скажам, вершам на гэтак званыя вечныя тэмы: аб каханъні, аб прыродзе, аб родным краі, пра маці. Чаму ў іх спрэс — рытарычнае сылізганье па паверхні? Чаму, урэшце, ніводзін з іх ня трапіў у мой першы зборнік вершаў «Песьня ў дарогу» і ў маё першае ў жыцці выбранае «Лісьце трывпутніку»? Ды, відаць, таму, што я сам бачыў іх сапраўдную вартасць і калі не зусім разумеў, то дзесь у падсъвядомасці адчуваў першапрычыну іх паяўлення на сьвет: даніна модзе. «Так трэба». Гэтага ад цябе чакаюць. Хто? А ўсе кругом! Ня толькі партыйнае начальства, якога ты ў глыбіні душы не паважаеш, але і гэтак званы масавы, адпаведна выхаваны чыгач. Можна сказаць, сам народ. Сам яго вялікасць «трудзяшчы» клас краіны. Пасправубі забыцца або доўгі час ігнараваць гэтую «вядучую тэматыку» мастацтва сацыялістычнага рэалізму! Убачыш, што будзе, што табе скажа галоўны ў краіне чыгач, галоўны спажывец тваёй пазіі. «Даў пад дых, як токар Твардоўскаму», — гэта я прыдумаю пазней, у 1968-м, пасля аднаго нашумелага «открытага письма» рэдактару «Нового мира», але штось падобнае іранічнае, горкае, пратэстоўнае ўз্বягала на думку ўжо і тады, у пяцідзесятага.

Пры ўсей самакрыгтычнасці не магу, азіраючы пройдзенае, сказаць, што я «перрастараўся» ў распрацоўцы трывала выгадных ці часова кан’юнктурных тэм, што мая даніна ім вялікая. Наадварот. Вершаві падобнага гучанъня зусім небагата, а з шасціці пэйзажаў, напісаных у савецкі час, няма ніводнай, якую можна было б далучыць да хваленых тады эпічных кампазіцый, скажам, пра беларускіх хадакоў у Леніна, або пра вецер з Волгі, або што-небудзь іншае ў гэтым родзе. А пра што яны, мае пэйзажы? Ды пра жыццё народу, пра драматычныя і трагічныя падзеі яго нядайний гісторыі («Сто вузлоў памяці», «Недзялення», «Заручыны», «А раніцы ўжо не было»), пра экалагічную съядомасць і несьядомасць сучаснага беларуса ў сваіх адносінах з прыродай і культурай («Пачатак», «А дзе ж тая крынічанька?»). Ня кажучы пра пэйзажы гратэскавыя і сатырычныя («Сказ пра Лысую гару», «Формула іржавіні»). Гэта цалкам дастасоўваеща і да рамана ў вершах «Родныя дзецы», які выйшаў у сьвет яшчэ да аб’яўлення палітычнага курсу на «перабудову» (вясною 1985-га). І ў пэйзажах, і ў рамане нават і напамінку няма пра вернасць прынцыпу партыйнасці ў літаратуры, і нікага «вобраза камуніста», і нікай згадкі пра «кірующую ролю партыі ў грамадстве», а ўсё — пра звычайных, простых людзей, пра іх жыццё і клопаты, іх будні і съяты, а ўсё — пра самае набалелае, самае трывожнае, і пра самае дарагое, самае съятое для сумленнага чалавека. За гэта і ўдзячны лёсу.

111

Але вярнуся ў свае студэнцкія гады, і ў прыватнасці — у сакавік 1953-га. «Памёр Сталін». На нейкі час гэтая вестка праста агаломшыла. Як гэта — Сталін і... памёр? Сталін — несымяротны. Як і яго геніяльнае вучэньне. Сталін — Бог, Дэміург, Усівяшні, а хіба Бог можа памерці? Ніколі ні разу і не падумалася такое — каб раптам засташа бяз Сталіна. І аднак жа ўсё навокал съведчыць і пацьвярджае, што вялікі правадыр усіх працоўных съвету — «помре». Асабліва — гэтая жалобна-урачыстая музыка, якая і з дынамікаў у інтэрнаце, і з рупараў на плошчах гучыць несціхана ад шасціці раніцы да гадзіны ночы, прычым з рупараў — вельмі голасна, на ўесь Менск. Многія студэнты, у tym ліку і дзяўчата з нашага курса, рванулі цягніком у Москву, на разьвітаныне з Вялікім і Мудрым (на шчасльце, у «хадынку» ня трапілі, іх ад Беларускага вакзалу ў цэнтр не пусцілі). Мне такое ў галаву не прыйшло — ехаць разьвітвацца са Сталіним. Увогуле нікага пачуцьця смутку,

жалю, шкадаваньня ў душы я не адчуваў, усё гэта было выцесьнена куды больш моцным пачуцьцём устрывожанаасыці: а як жа цяпер, без Яго, будзе? Хіба таварыш Малянкоў зможа яго замяніць? Замяніць... Сталіна? Уявіць такое немагчыма. Ой жа, відаць, і смуты пачнуцца!

Але пайшоў у педвучылішча праведаць сястру Ідзею, была там навучэнкай, а яна і кажа: «На жалобным мітынгу ў нас выступіў ад студэнтаў наш вучылішчны паэт М. Г. і прачытаў верш, які заканчваеца радкамі:

Да здравствует лучший из его учеников —
Георгий Максимилианович Маленков!

Значыць, будзе правадыром Малянкоў? — спытала ў мяне, таксама занепакоеная, як і я, сястра. — «Ну, значыць, будзе, значыць, заменіць, кажу...» Занепакоенаасыці і нават пэўная разгубленасыць у мяне, палітычна актыўнага студэнта, была, як у чалавека, які без перабольшаньня ад кальскі падрастаў з імем Сталіна на слыху, якому грунтоўна ўбіл ў галаву, што Сталін — адзіна дастойны працяг Леніна, што ўсе грандыёзныя, эпахальныя, гістарычныя перамогі і дасягненыні савецкага народу былі ажыццёўленыя толькі дзякуючы мудраму, геніяльному кіраўніцтву Іосіфа Вісарыё-навіча. Атмасфера жалобы і ўсенароднага смуткаваньня нагніталаася ў тыя сакавіцкія дні паўсядніна і ўсемагчымымі спосабамі, асабліва шчыраваньнем газетаў і радыё. Касякамі пайшлі ў друку развязітальныя слова вядомых і знакамітых людзей, у тым ліку паэтаў і пісьменьнікаў — М. Шолахава, А. Фадзеева, вершы А. Пракоф'ева, А. Куляшова, М. Танка, П. Панчанкі, П. Броўкі і многіх іншых. На вуліцах — бясконцыя плыні людзей, мінчанаў і прыезджых, з тварамі сумнымі і нават заплаканымі. Асабліва людна было на цэнтральнай плошчы гораду каля гіганцкага манумента Сталіну. Утварылася даўжэзная чарга пакланенія яго бронзавым мошчам, устаноўленым там яшчэ пры жыцці дыктатара. Да той чаргі далучыліся і мы з Нінай — маёй аднакурсніцай і будучай жонкай. Тройчы, бязмоўна, як у маўзалеі, і гэткай жа павольнай, маруднай ступою абышлі мы ў той чарзе металёвага ідала. А паколькі на нагах у мяне былі дзіравыя чаравікі, а на асфальце, пад нагамі, страшэнная хлонпа, месіва расталага сынегу, то гэты абраад ідалапаклонства мне сяго-таго каштаваў: назаўтра ад ангіны я ня мог ня толькі нічога праглынуць, але і нічога прагаварыць. Давялося карыстацца пяром і чарнілам. Што я і зрабіў — і пакарыстаўся. Напісаў верш «Развязітанье» і паслаў поштай у «Чырвоную зьмену». Там яму далі свой, больш мэтанакіраваны і аптымістычны загаловак, і надрукавалі. Праз сорак з гакам гадоў зласцільвія-кусцільвія абаронцы сталіншчыны будуць у друку смакаваць гэты факт маёй творчай біяграфіі, каб абвінаваціць аўтара ў зьдзейсненым ім вераадступніцтве.

Са съмерцю Сталіна звязаны і яшчэ адзін біяграфічны эпізод, аб якім доўгі час я ўспамінаў са шкадаваньнем і з «папрокам» правадыру, што ён выбраў нялепшы час для развязітанья з гэтым съветам. Калі б ён зрабіў гэта хоць на месяц пазней — тады б у першым нумары новага часопісу «Маладосьць», які пачаў выдавацца менавіта ў сакавіку 1953 году, быў бы зъмешчаны мой лірычны, з усьмешкай, верш. Адкрыццё (дзякуючы П. М. Машэраву) новага літаратурнага часопісу, прызначанага для моладзі, было тады ўспрынята намі, маладымі аўтарамі, як вялікая радасная падзея. Помню, як на філфаку мяне знайшоў Мікола Аўрамчык, прызначаны загадчыкам аддзелу паэзіі ў «Маладосьці», і сказаў: «Табе аказаны гонар: рэдкалегія рашыла цябе прадставіць у першым нумары часопісу, — так што прыносьсі мне не пазней як праз тыдзень верш — пажадана, каб з цёплым і съветлым настроем, можа, нават са съмяшынкай». Што і казаць: узрадаваны я быў вельмі. І вось... Не пасыпелі аддрукаваць тыраж, як адбылася сумная падзея, і з карэктурных аркушаў было зънята і перанесена ў наступны красавіцкі нумар усё гумарыстычнае і нават лірычнае «са съмяшынкай», у тым ліку і мой «цёплы, съветлы па настроі» верш. І

цяпер, калі да юбілейных датай часопісу гісторыкі беларускага перыядычнага друку перагортваюць яго першы нумар, — маё імя, натуральна, не ўпамінаеца.

Праз два з палавінай месяцы паслья съмерці Сталіна па ўсей Беларусі, найперш па гарадах, па ўсіх катэгорыях насельніцтва, асабліва па чыноўніках і інтэлігэнцыі прайшоў страшны палітычны «шорах», які ўздыбіў думкі і пачуцьці сотняў тысячаў людзей: адных ахапіў трывогай і амаль роспаччу, другіх — шчаслівым хваляваньнем, радаснымі надзеямі. У Менску адбыўся Пленум ЦК КПБ. Ды які пленум! Ён прыняў пастанову з жорсткім асуджэннем ненармальнага становішча беларускай мовы ў Беларусі і патрабаваў гэтае становішча рашуча перайначыць на карысць беларушчыны. У чэрвені 1953-га! Чуткі пра гэта імгненна разышліся разъялцеліся па ўсіх установах, у тым ліку і па нашым універсітэце. Ды і як не разъялцца, калі зверху прагучай загад — неадкладна ва ўсіх канцылярыях усе друкарскія машынкі забясьпечыць беларускім літарамі, паколькі ўсё справаводства тэрмінова пераводзіща на беларускую мову.

Асабіста я пачуў ашаламляльную навіну ад Аляксея Мурнева — вельмі дэмакратычна настроенага і палітычна разывітага студэнта БДУ (вучыўся на аддзяленні філософіі гістфаку; запомніўся мне жоўтымі томікамі Пляханава пад пахай). «Нашия ўніверсітэцкія чыноўнікі ў паніцы, — сказаў Аляксей. — Пагналі машыністак з машынкамі ў майстэрні — дарабляць беларускія літары. На пленуме востра крытыкавалася нацыянальна-кадравая сітуацыя ў Беларусі. Патолічава, які не беларус, хадзелі скінуць з пасады Першага і замяніць яго прысланым з Масквы беларусам Зімяніным, але ўперліся многія члены ЦК — і прапанова Крамля не прыйшла, заставаўся Першым сакратаром Патолічай...» У рэдакцыі «Полымя», куды я хадзіў з вершамі досьць часта, пачуў пра пленум значна больш. Аказваеца, вельмі вострая размова ішла там ня толькі пра нацыянальныя кадры, але і пра беларускую мову. Гэта мяне ўсхалявалі надзвычайна. Бо памалу-патроху, хоць сам сабой, без сяброў-аднадумцаў, я даходзіў да ўсьведамлення, што наша родная мова ў нас у вялікім занядбаныні, у загоне. І калі пленум ЦК прымае такую патрыятычную пастанову — значыць, сітуацыя мяняеца да лепшага, значыць, беларускай мове жыць і квітнеч. Для чалавека, які ў 15 з паловай напісаў клятву на вернасць роднаму слову («Не дазволю. Ня дам. Не прадам. Не зъмяняю. І да съмерці за волю тваю пастаю!»), большай радасці, чым гэта, быць не магло. Тады ж пачуў, што на пленуме нібыта выступіў у абарону беларускай мовы і Якуб Колас. Але ўсё гэта было на ўзроўні чутак.

Толькі праз сорак гадоў я даведаюся, што «шорах» быў выкліканы пастановай Прэзідiumа ЦК КПСС, у якой рэзка крытыковалася нацыянальная палітыка ў Беларусі, і прачытаю ў друку матэрыялы таго пленума ЦК КПБ. Наконт кіраўнічых партыйна-савецкіх кадраў Беларусі там, у прыватнасці, гаварылася: «Из 1175 партыйных работников насчитывается местных работников коренной национальности только 121 человек. В аппаратах Барановичского обкома и горкома партии, Брестского и Гродненского горкома партии, Волковысского райкома партии нет ни одного работника из местного населения. Более половины секретарей колхозных и территориальных первичных парторганизаций — также люди приезжие». «В числе 173 начальников районных МВД белорусов насчитывалось только 33 человека. Из 150 руководящих работников органов милиции западных областей местным уроженцем являлся до последнего времени только один человек». (Цытаты — з даклада М. Зімяніна.) Вось такія лічбы, такія факты, такое становішча беларусаў у сваёй краіне Беларусі. Вось такія быў давер і такія адносіны «старэйшага брата» да беларускага народу, — між іншым, самага прасавецкага і пракамуністычнага з усіх народаў СССР, нават у параўнаньні з самім рускім народам. Такое было «братэрства», такое раўнапраё, такімі мы, беларусы, былі гаспадарамі ў сваім доме. Наконт становішча беларускай мовы ў Беларусі ўдзельнікі пленуму гаварылі таксама і вельмі крытычна і з вялікай заклапочанасцю, — паколькі шчыра — гэта мы ўба-

чым у наступныя гады і дзесяцігоддзі. У дакладзе таго ж пасланца Крамля М. Зімяніна былі сформуляваныя — для партыйнай арганізацыі рэспублікі — такія задачы і патрабаваныні, што калі б яны пачалі ажыццяўляцца — лёс нашай мовы быў бы ў поўным сэнсе слова шчасльвы. Услыхаемся. «Пленуму ЦК КПБ необходицо принять решение о том, что работа ЦК КПБ, Совета Министров БССР, местных партийных, советских органов должна вестись на белорусском языке. На белорусский язык должно быть переведено делопроизводство партийных и советских органов. Мы должны говорить с народом на его родном языке». И далей: «Партыйным организациям предстоіт серыёзно заняться и тем, чтобы учреждения культуры, торговли и т. д. обслуживали трудящихся на белорусском языке. Особенная ответственность возлагается в этом деле на нашу печать, книготоргующие организации и органы Союзпечати. Распространение книг, журналов и газет на белорусском языке поставлено в республике крайне неудовлетворительно».

З болем і з горкім сумам гаварыў пра становішча беларускай мовы ў Беларусі, пра грэблівія і глумлівія да яе адносіны Якуб Колас, і таксама патрабаваў: «Гаварыць з народам, рабіць перад ім справаўдачы трэба на яго мове». І будучы першы сакратар ЦК КПБ Ц. Кісялёў падтрымаў дакладчыка: «І калі мы пачнём практычна карыстацца беларускай мовай, будзем пісаць і гаварыць па-беларуску, і ў школах зъменяцца адносіны да беларускай мовы, і гэты недахоп, ці больш правільна — памылкі ў гэтых пытаньнях, будуть ліквідаваныя». Цяжка паверыць, што ўсё гэта гаварылася ў 1953 годзе, і не за сяброўскім сталом, у вузкім коле патрыётаў-інтэлігентаў, а на пленуме ЦК КПБ. Гаварылася, калі наша мова яшчэ не была канчаткова загнаная ў рэзервацыю — як у 1960-я, у 1970-я і ў пачатку 1980-х. Нагадваю, што тады яшчэ працавалі на беларускай мове чатыры міністэрствы (адукацыі, культуры, будаўніцтва і фінансаў). І амаль усе вясковыя школы, а яшчэ трохі і ў гарадах, былі беларускімі. Уражвае, як лёгка і з задавальненнем высокія партыйна-савецкія чыноўнікі Беларусі прынялі тады патрабаваныні Крамля і наконт нацыянальных кадраў і наконт беларускай мовы. Значыць, былі да гэтага гатовыя. Значыць, сваё, роднае-прыроднае, дарэшты яшчэ не адмерла.

Але гэта я сёньня, ведаючы архіўныя матэрыялы, разважаю пра ўжо далёкі (пяцьдзесят гадоў мінула!) час. А тады... На маё вялікае шкадаваньне, нагнаны Москвой «шорах», як імгненна ўспыхнуў, так імгненна, праз некалькі дзён, і аціх, скончыўся. У Москве, 26-га чэрвеня, калі яшчэ праходзіў пленум ЦК КПСС, быў арыштаваны як вораг партыі і народа ўсясільны член палітбюро ЦК КПСС Лаўрэнці Берыя. І стала вядома, што спроба ўмацаваць у рэспубліках нацыянальныя кадры і нацыянальную мову — гэта «правакацыйная акцыя» Берыі. Засмуціла гэта мяне страшнна. Вось табе і на! Выдатная, у вышэйшай меры справядлівая ініцыятыва аказалася берыеўской правакацыйяй. Як жа так? Чаму такая высакародная справа звязаная з імем Берыі і асуджана як антыпартыйная? Нешта ня сходзяцца канцы з канцамі. І што будзе з мовай?

На tym ліпеньскім Пленуме ЦК КПСС, на якім была асуджаная антыпартыйная вылазка Л. Берыі, адзін з самых верных сталінцаў у Крамлі, член Палітбюро Л. Кагановіч сказаў: «Центральный Комитет уничтожил авантюриста Берия и безусловно поправит всё, что нужно по национальному вопросу, ...мы обеспечим дальнейшее укрепление национальной политики нашего государства...» Ну дык жа і забясьпечылі таварышы «цвёрдакаменнымі», забясьпечылі! Умацаванье «нацыянальной палітыкі» набыло «належную» сілу і размаха. Як гэта звычайна і бывае пасля дапушчанага грэхападзеняня (у нашым выпадку — «нацыяналістычнага»), партыйна-савецкія кіраўнікі Беларусі, усароміўшыся і пакаяўшыся, узяліся з яшчэ большым імпэтам пацвярджаць сваю вернасьць генеральнай лініі партыі ў нацыянальным пытаньні. На ўсё тое, што дзень назад было імі ж авшвешчана, наклалі строгае табу — забудзьце і не варушыце! Усё забудзьце!

Ніякіх зьменаў-пераменаў. І нават больш: паколькі «нацыяналістычнай» ініцыятыва зыходзіла ад ворага народу і партыі — трэба што называеца «паднаціснуць» на праблему інтэрнацыянальнага выхаваньня грамадзянаў рэспублікі, яшчэ актыўней запрацаваць на павелічэнне ролі і месца рускай мовы ў БССР. Помню, помню, як ажывіліся, як засвяціліся тварамі, як радасна забегалі калідорамі універсітэту найбольш палымяныя «інтэрнацыяналісты». «Чулі? Гэта ж, аказваеца, нягоднік Берыя хацеў такім чынам, у разылку на падтрымку нацыяналісту, захапіць уладу і зьдзейсніць дзяржаўны пераварот! Хацеў пасяць варажнечу паміж беларусамі і рускімі і наогул — паміж усімі народамі-братамі краіны!» «Ах ты, сволочь Берия! Нет тебе доверия!» — працытаваў мне пры сустэрэчы новасьпечаную частушку прафесар Іван Гутараў.

І насынуліся на Беларусь яшчэ чарнейшыя, чым дасюль, хмары русіфікацыі. Асабліва, калі ў 1956-м першым сакратаром ЦК КПБ стаў аж на дзеяць гадоў свой, беларус — Кірыла Мазураў. (На пленуме ў 1953-м і ён выступіў у падтрымку беларусізацыі, ну а цяпер...). Хоць была «хрушчоўская адліга» — беларускія школы зачыняліся сотнямі, адна за адной, мову навучаньня дзяцей у школах аддалі на волю башкью, на іх выбар. А што ж выбіраць — калі для беларускай мовы перспектывы ніякай. І наогул — калі Крэмль сказаў сваё слова.

111

Тым летам мяне чакала і адно засмучэнне прыватнага парадку. У ліпені праводзілася чарговая нарада маладых пісьменнікаў, і, па ўсталяванай традыцыі, меркавалася, што некалькі яе ўдзельнікаў, найбольш выяўленых маладых аўтараў, будуть прынятыя на заключным пасяджэнні ў члены Саюза пісьменнікаў. За тыдзень да адкрыцця нарады мне афіцыйна паведамілі, што ад секцыі паэзіі ў Саюзе будуць рэкамендаваныя Пятрусь Макаль і Ніл Гілевіч. Вядома, якое значэнне заўсёды, і асабліва ў тыя часы, надавалі прыёму ў СП маладыя літаратары. Перш за ўсё, гэта ўспрымалася як афіцыйнае прызнаньне тваёй прафесійнай пісьменніцкай годнасці; гэтым актам ты, можна сказаць, далучаўся да «касты» парнасцаў, што прыносіла душы маладога творцы вялікую маральную ўчеху. Па-другое, членства ў СП давала права юрыдычна прэтэндаваць на выданье книгі і значна аблігчала дасягненне гэтае мэты: з сябрам Саюзу ў выдавецтве ўжо вымушаныя былі лічыща і ставіліся да яго рукапісу больш зыгчліва. Рукапісы ня членамі СП тады залежваліся як правіла надоўга. Апрача таго, прафесійна «аформленыя» «парнасцы» далучаліся і да пэўных выгадаў матэрыяльнага парадку, з дапамогай Саюзу і Літаратурнага Фонду маглі хутчэй палепшыць свой дабрабыт — атрымаць кватэру (ці хоць пакой у камуналцы), пабываць па ільготнай пущёўцы ў дому творчасці, звесьдзіць за кошт СП у творчую камандзіроўку, пакарыстацца паліклінікай літфонду, трапіць у склад пісьменніцкай дэлегацыі для паездкі за межы рэспублікі. Для многіх з «пішучай браціі» матэрыяльныя выгады і былі галоўным пабуджальным матывам настойлівага імкнення як мага хутчэй аформіцца ў члены Саюзу. Пазней, калі працаўаў сакратаром праўлення СП, я неаднойчы быў съведкам, як «неафіт» прыносіў заяўку на кватэру ці на пущёўку ў Дом творчасці літаральна на другі дзень пасяля прыняцця ў Саюз і як голасна пры гэтым гучала ягонае «дай!». Не магу сказаць, каб хто-небудзь з паэтаў нашага набору (С. Гаўрусёў, П. Макаль, У. Нядзьведскі, Г. Кляўко і інш.) вызначаўся падобнай «хваткай». Сам я ўпершыню асмеліўся папрасіць пущёўку на бераг мора праз чатырнаццаць гадоў пасля прыёму ў СП: усё лічыў, што гэтыя «курорты» для больш заслужаных, для старэйшых, а я, малады і здаровы, абыйдуся, пасяджу і на беразе Нарачы, у вясковай хаціне. Але што датычыць афіцыйнага прызнаньня пісьменнікам-професіяналам і права на выданье книгі — гэтamu мы ўсе, і я ў тым ліку, надавалі вялікае значэнне, тут маладыя амбіцыі спрацоўвалі на поўную сілу. Ну як жа: быць у адным творчым саюзе з такімі

славутасцямі, як сам Якуб Колас (яшчэ жыў і працаваў, старэйшына), Міхась Лынкоў, Кандрат Крапіва, Аркадзь Куляшоў, Максім Танк, Пімен Панчанка, Пятро Глебка, Янка Маўр!.. Што ні кажыце, а гэта распальвала ў душы такое вогнішча запаветных мрояў, пагасіць якое было раўназначна жыццёвай катастрофе. (Трохі перабольшваю — і аднак жа!).

Дык вось у ліпені 1953-га гэтым неспакойным полынем быў ахоплены і я, цэлы тыдзень, да пачатку нарады, хадзіў з такім неадступным хваляваньнем у сэрцы, няйнай сапраўды вырашаўся мой жыццёвы лёс. Гэта — пазней, пазней, пазней прыйдзе разуменьне, што галоўнае — не фармальны акт залічэння ў СП, а радасць творчасці і яе рэальны плён, і ты будзеш успамінаць тяя перажываны з іранічнай усьмешкай. А тады... а тады — удар я перанёс страшэнны. Насуперак папярэдняй дамоўленасці кіраўнікоў СП і ўзгадненьню «там, дзе трэба» (а ў тая часы — усё узгаднялася ў ЦК), у Саюз tym разам мяне не прынялі. Дакладчыкам па маёй творчасці быў Аляксей Русецкі, сам тады яшчэ паэт малавядомы, аўтар аднаго зборніка вершаў. Сказаў Аляксей Сыцяпанавіч вельмі коратка, усяго некалькі фраз, і вельмі вяла, нават занудліва, як па прымусу. І хоць закончыў (гэта жа раўнадушна-вяла) рэкамендацыяй прыняць маладога паэта ў члены Саюзу — уражаныя на прысутных не зрабіў. Думаю, сам ён і не хацеў, каб я быў прыняты, але працаваў літкансультантам у СП і рабіў тое, што яму загадала начальства. Калі ён скончыў сваё кароценъкае адчэпнае слова, я зразумеў: надзея, якую ў мяне ўсялі самі ж кіраўнікі Саюзу, церпіць крах. Пасыля такога «дакладу» ў творчы саюз не прымайць. «Але ж і паshanцавала! — горка ўсьміхнуўся я сам сабе ў думках.— І нашто было брацца за даклад?». Абмеркаванье маіх вершаў таксама ішло вяла, пакуль на ўзяў слова Айзік Кучар: ён напнүўся і з уласцівым яму пафасам (ціха, спакойна ён ніколі не гаварыў) збіў, стойкі Ніла Гілевіча на горкі яблык. Помню (сядзей блізка, у другім радзе, і добра чуў), як Пятрусь Броўка нахіліўся да госьця з Расіі паэту Мікалаю Рыленкава, уставіўся позіркам яму ў очы і спыгтаў: «Как, Николай Иванович, поддержим?» Госьць скрыў губу і адказаў: «По-моему, надо воздержаться». Броўка тут жа голасна паўтарыў тое, што Рыленкаў сказаў яму ціха. «Здолны паэт, але ад прыёму давайце ўстрымаемся. Хто тут у нас наступны?..»

Так выпадковы госьць з Расіі, які ніводнага майго радка ніколі не чытаў, пагасіў у той раз маё вялікае хваляваньне. Зноў апанавала яно мною, ужо бітым і таму не такім наўным, толькі ў сакавіку наступнага году. Прыйшло запрашэнне на сумеснае пасяджэнне Камісіі па работе з маладымі і Камісіі па прыёму ў СП БССР — на прадмет абмеркаванья маіх вершаў і рэкамендацыі их аўтара ў Саюз. Ня ведаю, ніколі не высьвятляў, чыя гэта была ініцыятыва, хто так быў зацікаўлены ў маральнай падтрымцы паэта-студэнта, але гэтае абмеркаванье заўсёды ўспамінаю, як адзін з самых съяточных момантаў на пачатку сваёй літаратурнай біяграфіі. Успамінаю з пачуццём удзячнасці да старых пісьменнікаў, якія праявілі тады да мяне сардечную зычлівасць і давер. Калі я прачытаў вершы, першы азвайці белагаловы і амаль зусім съляпы Янка Маўр. «Во, як бы ўсё роўна фортку адчынілі і съвежым паветрам у пакой дыхнула!» Горача і пераканаўча гаварыў пра мае вершы Іван Мележ. «Ня ведаю, таварышы, як хто, а я ў гэтага маладога паэта веру». Па некалькіх добрых словаў сказаў Янка Брыль, Піліп Пястрак, Міхась Клімковіч, Кастусь Кірэнка. Прагаласавалі аднадушна «за». Помню, Іван Мележ, усьміхаючыся, павярнуўся да Янкі Маўра: «Відаць, Іван Міхайлавіч, мядзьведзь у лесе здох: нават вы прагаласавалі «за». Здаецца, гэта першая за ўвесь час кандыдатура, якую вы блаславілі». — «А што, хіба тым, якіх я не блаславіў, гэта зашкодзіла?» — уедліва прагуў у адказ Маўр. Дарэчы, тады я і пазнаёміўся асабіста з Іванам Мележам і Янкам Брылем — пісьменнікамі, якіх моцна паважаў, любіў і якія пазней сталі маймі добрымі старэйшымі сябрамі. На ўсё жыццё. Калі пасяджэнне закончылася і пісьменнікі пачалі разыходзіцца,

да мяне накіраваўся Янка Маўр. «Дзе тут, Гілевіч, я ж нічога ня бачу, зусім асьлеп, дык дай я хоць рукамі абмацаю тваю галаву, каб уяўленьне мець, які ты». Я падумаў: жартуе стары фантаст, а ён сапраўды цупка, як скульптар, аблапаў пальцамі і лабеціну, і патыліцу, і нават твар. «О, дык у цябе і нос ёмкі! Не які там небудзь пупскі», — сказаў, хітравата-прыязна ўсыміхаючыся.

Улетку таго году цягам трох тыдняў, на пару з паэтам і аднакурснікам Міколам Арочкам, вандраваў па Мазырскім Палесьсі. Паехалі з афіцыйнымі камандзіровачнымі пасьведчаннямі ў кішэнях як маладыя літаратары (нават трохі грошай у Саюзе выдалі на дарогу). Першы раз на Палесьсе! Першая спроба съядомага мэтанакіраванага азнямлення з аддаленым ад маёй Лагойшчыны кутком беларускай зямлі, з жыцьцём і побытам яго насельнікаў. Незабыўныя, на ўсё жыцьцё, уражаныні — і ад чароўнай прыроды Палесьсе, і ад сустрэчаў з людзьмі — з мясцовым начальнствам і вяскоўцамі-палешукамі, і ад тутэйшай паляшукай гаворкі, жывое гучаньне якой слухаў, з замілаваньнем, упершыню. А песні! Божа, якія песні пашчасціла пачуць аднойчы вечарам у вёсцы, дзе мы з Міколам заначавалі! А колькі было ўсякіх дарожных прыгодаў! — дробных, вядома, забаўных і нават съмешных, аднак жа ўспрынятых з удзячнасцю лёсу, бо ўспамінающа з пачуцьцём цёплым і радасным — як і ўсё іншае добрае і съветлае, што ўпляталася ў тваё жыцьцё, уваходзіла ў душу і сэрца, каб і праз многія-многія гады шчаслыва прарасыці нечаканаю думкай, засвяціцца ўжо нейкім новым съятлом, прабліснуць новым сэнсам — на ўзоруні і з улікам набытага жыцьцёвага досьведу. І як жа сёньня шкадую, што ў маладосыці так мала вандраваў па Беларусі, што не скарыстаў дадзенай лёсам магчымасыці абысыці і аб'ехаць родную краіну ўдоўж і ўпоперак — усю, што так і засталіся не адкрытымі, не пабачанымі мною цэлыя рэгіёны, куты і закуткі роднай зямелькі.

Па вяртаныні з вандроўкі астатаць лета ў вёсцы ахвяраваў на вывучэннне Збору твораў І. В. Сталіна. Гэтую інтэлектуальную каштоўнасць набыў у свой час бацька Сымон Пятровіч: дысцыплінаваны партыец не паслухацца строгіх «рэкамендацый» зверху ня мог і падпісаўся на шматтомнае выданыне працаў правадыра. Хоць мінула больш году па яго съмерці — ніякіх чутак ці хоць бы намёкаў, што адносіны да Сталіна будуць мяняцца, яшчэ не было, ва ўсякім разе да мяне яны не дайшлі, аўтарытэт яго ў маіх вачах заставаўся непахісным. І я лічыў, што яго творчую спадчыну мушу засвоіць паўней і глыбей, сорамна абмежавацца толькі тымі праграмнымі творамі, якія ў абавязковым парадку вывучаліся ва ўніверсітэце. Бяз гэтага, быў перакананы я, нельга падняцца на высокі ўзровень марксісцка-ленінскага разумення гісторыі чалавечага грамадства, як і разумення тых працэсаў, што адбываюцца ў сучасным эканамічным, палітычным і духоўным жыцьці Саюзу ССР і краінаў съвету. А маладому літаратару патрэбен толькі высокі ўзровень філософска-тэарэтычнай і ідэйна-палітычнай падрыхтоўкі — так я разумеў і на іншае не пагаджаўся. Засвою працы Сталіна, затым гэтак жа грунтоўна праштудзіроўку поўны Збор твораў Леніна, а пасыля — і Збор твораў Маркса-Энгельса ў 30-ці тамах, падпіску на які я, студэнт-трэцякурснік, нядаўна аформіў. Што датычыць прачытанья «усяго Леніна» і Збору твораў Маркса-Энгельса, то жыцьцё досьці скора разбурыла гэтыя мае амбіцыйныя планы, і я адмовіўся ад іх як ад нерэальных, зразумеў, што трэба чытаць выбарачна, і ў першую чаргу працы па пытаннях літаратуры, мастацтва, культуралогіі, мовы, духоўнасці, рэлігіі, гісторыі розных народаў, асабліва славянскіх. Ну, а Сталіна пасыпей прачытаць усяго, усе дванаццаць тамоў, што былі ў хаце (дарэчы, на беларускай мове). І чытаў, прызнаюся, нязмушана, з жывой цікавасцю, асабліва яго вострасюжэтную палеміку з палітычнымі апанентамі. Логіка і аргументація ягоных довадаў і высноваў мне здавалася жалезнай.

На пачатку верасьня Прэзідыму праўленыя ССП БССР зацвердзіў рашэнне дзязвюх камісіяў аб прыёме Ніла Гілевіча ў Саюз пісьменнікаў. На Прэзідымуме гаварылася аб вялікай творчай актыўнасці маладога паэта: на працягу аднаго 1953 году галоўны літаратурны часопіс «Полымя» чатыры разы даў месца маім вершам, столькі ж і часопіс «Маладосць». А дзён праз дзесяць пачаўся Трэці з'езд пісьменнікаў Беларусі, законным удзельнікам якога ўжо быў і я. Незабыўныя, съвятлістыя, шчаслівые дні! І наступныя тыдні-месяцы. Сымялей пачаў заходзіць у рэдакцыі часопісаў і газетаў, ахвотней сталі браць вершы да друку (часам аж занадта ахвотна, не на карысць аўтару), пачалі запрашаць на розныя мерапрыемствы Саюзу пісьменнікаў. Усё гэта падвышала творчы тонус, здаровіла самапачуванье, дадавала акрыленасці, натхненія, ахвоты працаўца, працаўца, працаўца...

Праўда, ва універсітэце стала ў пэўным сэнсе трохі цяжкай. Пачалі прыдзірліва глядзець на мае паводзіны, дайшло да таго, што вынеслі гэта пытаньне на курсавы камсамольскі сход: «Зрываеца з лекцыяў, з'ігнараваў калектывуны кульптаход у тэатр, ня ўважаў просьбу аднакурсніка, а аднойчы вечарам у сваім інтэрнацкім пакой нагою выключыў радыё-прадуктар, які вісёў на сцяне над ложкам». Ах жа ты, Госпадзе Божа мой! Якое злачынства учыніў! Удумацца толькі: задраў нагу, лежачы, і вялікім пальцам крутануў рычажок. Член камітэту камсамолу, якая право-дзіла сход, усё дамагалася ўдакладніць:

— А што ў той момант па радыё перадавалася? Хто і што гаварыў? Ви ж былі тады ў пакоі, прыгадайце! Гэта вельмі важна!

— Ды я ўжо ня помню. Дзе ты ўсё будзеш помніць, — пахмыляліся съведкі.

Было непрыемна, прыкра і сорамна за той камсамольскі «суд». Знайшлі што абміркоўваць. На шчасльце, была на сходзе і Ніна, адносіны з якой у мяне былі ўжо больш чым праста сяброўскія, і яна, адразу ж па выхадзе з аўдыторыі, сказала мне: «Ня ўздумай перажываць за гэты выпад зайдросынікаў і дуркеш, у якіх няма элементарнага пачуцця гумару...» Так будзе пасъля ўсё жышцё — да астатку. Безыліч разоў я пачую ад яе гэта самае: «Не бяры да сэрца. Ня ўздумай перажываць. Гэта — твая доля. А што ты ад іх чакаў? Супакойся».

Ад Сыцяпана Гаўруса, з якім тады пасябраваў, даведаўся, што ў наступным, 1955 годзе, Дзяржаўнае выдавецтва БССР плануе выдаць дзіве першыя кнігі вершаў маладых паэтаў — яго і Петруся Макаля. «А ты свайго зборніка не занёс у выдавецтва?» — спытаў сябра. «Не, кажу, я нават яшчэ і рукапісу ня склаў». — «Складзі і занясі, аддай, — парайоў Сыцяпан, — можа, хоць на 1956-ы пасъпееш». Пра тое, каб скласыці рукапіс кнігі і перадаць выдавецтву, я падумваў ужо неаднойчы. Што і казаць: мара была турботная. Каму з маладых не хацелася як хутчэй патримаць у руках сваю першую кніжку. Хвалявала гэта і мяне. Але, прызнаюся, стрымлівала небяспека зьведаць паразу: занясу выдавецкім дзядзькам сціплы плён свайго барукаўня з радком і словам, а яны мне: асадзі назад, таварыш! Рана прэтэндуеш. Папрацуй яшчэ трохі, напіши што-небудзь такое-гэтае, а тады і прыходзь...

Гэтае тармажэнне (страх ганьбы) было настолькі моцным, што ў выдавецтва я не сціпляўся, нават ужо будучы дастаткова абагрэты ўвагай прэсы, пісьменнікаў і крытыкай. («Так, Ніл Гілевіч — студэнт, але яго вершы ў часопісе «Полымя» публікуюцца побач з вершамі, напрыклад, А. Зарыщага і А. Астрэйкі не таму, што ён студэнт, і яму даруюцца пагрэшнасці, а таму, што яго вершы заслугоўваюць быць надрукаванымі побач з вершамі гэтих паэтаў»: Б. Бур'ян, «Сталінская молодёжь» за 25 чэрвеня 1953 г. «За паўгоду ў часопісе двойчы надрукаваў свае вершы Ніл Гілевіч. Трэба сказаць, што малады паэт адносіцца да работы ўдумліва і сур'ёзна. Мы ведаєм Гілевіча і па другіх вершах, якія зъмяшчаюцца ў нашым перыядычным друку, але і тыя, што ён надрукаваў у «Работніцы і сялянцы», стаяць у шэрагу неблагіх твораў, твораў съежкіх, цікавых. Спынімся на вершы «Першая перамога».

Ён далёкі ад літаратурных штампаў...» М. Гарулёў. «Літаратура і мастацтва» за 27 чэрвеня 1953 г.) Праз месяца паўтары пасля размовы з Гаўрусёвым, я пераступіў, не бяз боязі, парог выдавецтва. А мне і кажуць: «Прымаем рукапісы толькі з рэкамендацыяй адпаведнай творчай секцыі Саюзу пісьменнікаў. Папрасіце кіраўніцтва секцыі пазіі абмеркаваць ваш рукапіс на пасяджэнні, і калі ён будзе ўхвалены — хай дадуць для нас, для выдавецтва, выпіску: рэкамендуем да выдання...»

Ну, раз уяўлі такое правіла (датуль яго не было, я ня чую пра такое), тут ужо нічога ня зробіш: трэба дзейнічаць паводле правіла. Абмеркаваныне рукапісу на секцыі пазії — гэта ня жартачкі. Старшынёй секцыі быў жывы класік Пятро Глебка, чыё імя я добра помніў яшчэ з даваеннай пары, чые вершы, асабліва ваеннае часу, любіў і многія ведаў на памяць. На пасяджэнніе прыйдуць, канешне ж, і іншыя вядомыя, прызнаныя майстры паэтычнага слова, а можа, нават і славутыя, той жа Аркадзь Куляшоў, Пімен Панчанка, Максім Танк... О, Божа! Хто ж і калі ўвёў гэта правіла — каб абавязковая была рэкамендацыя секцыі? На секцыі — што паэт, то і думка, і выснова, і голас. І думкі могуць разъбегчыся ў розныя бакі і ў адно не ссысціся. Вырашыў яшчэ і яшчэ раз уважліва прагледзець зъмест рукапісу. Сёе-тое выкінуў зусім, сёе-тое дапрацаваў, перарабіў, падправіў. Рукапіс перадаў у СП толькі напрадвесні наступнага, 1955-га году. Секцыю склікаць не сцяпшаліся, сабралася яна аж у траўні. Народу прыйшло багата, але — самых славутых не было. Размова аказалася вельмі актыўнай і зацікаўленай. Реч у тым, што некаму прыйшло на думку (можа, старшыні секцыі Глебку?), з увагі на вечна актуальную праблему выхавання творчай моладзі, зрабіць на гэты раз абмеркаваныне што называецца узорна-паказальным, — каб быў шырокі грамадскі рэзананс, ну і, можа, дзе-небудзь нават і пахвалілі — за клопат пра маладых. Гэта можна было зразумець з уступнага слова П. Ф. Глебкі, які нацэліў і заклікаў да размовы сур'ёнай і патрабавальнай.

Дык такі і прыслухаліся да яго просьбы-праплановы калегі! За выняткам дакладчыка М. Аўрамчыка, які больш гаварыў пра тое, што яму ў маіх вершах падабалася, усе астатнія прамоўцы далі мне добра гаражу, пясочылі без паблажкі. У сваім рабочым нататніку я пастараўся запісаць выказаную на мой адрес крытыку, а нават і свае рэагаваныні на выпады, якія мне здаваліся несправядлівымі. Уражаныне такое, што старэйшыя сябры-калегі засумавалі па шчырай размове аб пазії і цяпер узрадаваліся гэтай магчымасці. Повад — канкрэтны аўкект, рукапіс першай кнігі маладога паэта. Значыць, хваробы творчага росту і аўтара, і ўсёй нашай маладой пазії несумненна тут маюць месца, і ўбачыць іх няцяжка, ну і прапанаваць адпаведныя лекі з вышыні ўласнага досьведу — реч натуральная, у асяроддзі людзей творчых так было, ёсьць і будзе. І аднак жа чым далей ішло абмеркаваныне, тым больш мяне апаноўваў страх, што ў выніку рукапіс «зарэжуць», прызнаюць сырым і не рэкамендуюць да друку. К. Кірэнка надтаго налягаў на неабходнасці павысіць грамадскі тонус вершаў, Дз. Ка-валеў гаварыў пра драбнатэм'е і адсутнасць уласнай біяграфіі ў творах, А. Вялюгін рэкамендаваў больш дбаць пра гушчынню вобразнай палітры, гаварылі і іншыя, усе — крытычна, але не праз меру, ну а пад корань секануў масыцты Максім Лужанін. Вычакаўшы, па звычы, пакуль у зале наступніць поўная цішыня (гэтай павазе да сваёй асобы ў яго можна было павучыцца), тонам аракула і судзі сказаў: «Я хачу звярнуць увагу прысутных на реч больш сур'ённую і небясьпечную, чым тое, пра што тут гаварылася: на ўшчэрбнасць настрою і ідэйна-эстэтычнай пазіцыі лірычнага героя. Вось верш «Пры дарозе пыльной, шумной». Пря што ў ім гаворыцца? У маладой грушы каля дарогі навальнічнай ноччу адвіхнула сук. У прыродзе — реч звычайная: і адвіхае, і ломіць, і вырывае з карэннем. Але ж перад намі — мастацкі твор, паэтычны сімвал, і сімвал атрымайся досыць змрочны. «І яшчэ ня ўсьпела груша Гора выплакаць съязьмі — па галіне хтось бяздушна Перехадаў каліасмі, Утаптаў у жвір вільготны Дробны ліст, пахучы цьвет...» Трэба помніць і дбаць пра вышынню ідэйна-эстэтычных крытэрыяў», — закончыў сваё выступленне масыцты.

Насуперак ягонаму прысуду, верш пра грушу, не перарабіўшы ў ім ні радка, я ўклочыў у свой першы зборнік «Песьня ў дарогу» і пазней устаўляў усе кнігі «выбранага». З разуменнем, што драматычны ці нават трагічны матыў у лірычнымі творы сам па сабе ня ёсьць выявай ідэйна-эстэтычнай ушчэрбнасці і філасофскага песімізму аўтара.

Падагулі абмеркаваньне майго рукапісу Пятро Глебка. «Хай ні ў каго не складзеца ўражанье, — сказаў ён, — што мы занадта строга абышліся з маладым аўтарам. Строгасць у гэтым разе ёсьць съведчаньнем даверу да таленту і творчых магчымасцяў паэта». Зборнік, па прапанове таго ж Пятра Фёдаравіча, быў рэкамендаваны выдавецтву да выданья. Але ў план наступнага 1956 году ён ужо ня трапіў і выйшаў толькі на пачатку 1957-га.

111

Палавіна лета таго году прайшло на вайсковых зборах. Усякую вольную хвіліну («асабісты час» у нядзелю, любы «перакур» на занятках) ахвярую на чытанье. Пасыпей праштудзіраваць трохтомнік В. Р. Бялінскага. Асабліва ўразіў цыкл артыкулаў пра Пушкіна. Там жа на зборах прачытаў і толькі што набыты двухтомнік В. Брусава, у якім знайшоў вельмі цікавы артыкул пра калісці шумна-знакамітага рускага паэта Ігара Севераніна. Аказваецца, ня ўсё так адназначна, ня ўсё ў яго эгафутурызм і дэкадэнцтва, ёсьць і выдатныя па шчырасці чалавечага пачуцця вершы. Адзін з іх і цытуе В. Брусаў: «Повідаться нельзя нам. Разве только случайно. Разве только в театре. Разве только в концерте. Да и то бессловесно. Да и то беспоклонно.» Такія артыкулы аб паэтах і паэзіі я ўспрымаў як «откровенія», як урокі вялікай літаратурнай навукі, адчуваючы вострую — да трымценьня душы — у гэтай навуцы патрэбу.

У верасьні павінна была адбыцца ў Маскве Трэцяя Усесаузная нарада маладых пісьменьнікаў, удзельнікам якой праўленыне СП БССР рэкамендавала, сярод іншых, і мяне. Іншыя — гэта паэты С. Гаўрусёў, П. Макаль, празаікі А. Карпюк і П. Васілеўскі, драматург А. Махнach, дзіцячы паэт А. Вольскі. Па невядомых мне прычынах нарада перанеслася на пачатак студзеня наступнага, 1956 году. Паехаў з вялікімі, па маладой наўясці, спадзіваньнямі — і ашукаўся. Абмеркаваньне «тройкі» беларускіх паэтаў прайшло, на жаль, куца і малацікова. Досьці сказаць, што кіраўніком нашага паэтычнага семінару быў паэт-песеньнік Л. Ашанін. Намі, Сыцяпанам, Петрусём і мнай, гэта было ўспрынята як абрата. Мы ўжо нядрэнна разбіраліся, хто чаго ў рускай паэзіі варты. Чаму можна навучыцца ў Ашаніна? Складаць крыкілівя ѡесьні ў абарону міру? Кіраўнікам іншых паэтычных семінараў былі творцы-асобы — М. Святлоў, Л. Мартынаў, П. Антакольскі, І. Сельвінскі. Ну а нам, беларусам, і тут «пашанцавала».

У той дзень, калі абмяркоўвалі беларускую «тройку», на наш семінар прыйшлі, у якасці настаўнікаў, Аркадзь Куляшоў і... Алесь Кучар. Як толькі ўбачыў апошняга — па ўсіх фібрах душы прайшло нядобрае прадчуванье. Успомніў менскую нараду 1953-га году. Дык такі і не памыліўся. Ай-яй-яй, як ён мяне драпежыў, як бэсыці ў зынішччаў дастатку! Я сядзеў, сагнуўшыся, уставіўшы пагляд у нейкую кропку на парце, і ў думках шаптаў: «Ну, давай, давай, Айзік, давай! Авось ды і захлынешся нарэшце гэтай сваёй чорнай злосцю, гэтай сваёй няянісцю! Але ж і гад! Прыйехаў у Маскву, каб і тут зьбіць-зьмяздрыгчыць мяне на горкі яблык!» Ён так перабіраў у сваім крытыканскім запале, што нават сёй-той з прысутных ня стрымліваўся і выгукаваў пратэст. На вялікі жаль, расчараўала і засмуціла мяне і выступленыне Аркадзя Куляшова. Ён не адмежаваўся ад вантрабной лютасці Кучара, ні словам не абараніў мяне ад таго пагрому, які ўчыніў яго сябар, а фактычна падтрымаў апошняга, бо гаварыў толькі пра тое, што ў маіх вершах яму не падабаецца, што ён лічыць заганным, няплённым, неперспектывным. Ну, што ж, лекі ад хваробаў, як правіла, горкія, але таму і лечаць, і памагаюць. Вядома, хацелася пачуць ад сваіх і добрае слова — у гасцях жа ўсё-такі, на людзях, а ня дома. Ну, не знайшлося ў іх гэткага. Пачуў ад іншых — ад

расіяніна В. Ганчарова, ад українца С. Мушкеціка. Зрэшты, было мне не шаснаццаць, як на нарадзе ў 1947-м, калі мяне тоўк Лукаш Бэндэ, а 24 з гакам, непрыязнай крытыкі ўжо наслухаўся і начытаўся уга колькі, — так што нічога страшнага ня здарылася. Але ўрок для сябе на будучыню зрабіў: калі мне давядзецца выступаць у ролі настаўніка — скажу пра маладога перш за ўсё добрае слова, — калі, зразумела, буду бачыць, што перада мной чалавек з божай іскрай у душы.

На пленуме СП СССР, якім адкрывалася нарада маладых у Маскве, я быў моцна ўражаны двума выступленнямі, у якіх пачуў той самы боль, што ўсё часьцей і ўсё мацней стаў у апошні час працінанье мне душу і сэрца. Татарскі пісьменнік Хусайнай (? так запісана ў майм нататніку) расказаў, як рэдактары прымушаюць татарскае імя ў рамане заменяваць рускім (Рашыда на Сяргея) і ў лік герояў твору, татараў па нацыянальнасці, уводзіць рускіх — каб быў інтэрнацыяналізм. З якім шчырым болем і неўразуменнем гаварыў пра гэта пісьменнік! «У нас, у Беларусі, — раблю я свой каментар у нататніку, — да гэтага яшчэ не дайшло, здаецца». Каментар мой быў ад недасьвядчанасці, бо такога колькі хочаш было ў рэдакцыйна-выдавецкай практыцы і ў нас. Другое ўражаныне — ад залы, калі выступаў вядомы казахскі празаік Габіт Мусрэпай (пазней — народны пісьменнік Казахстану, акадэмік, Герой сацыялістычнай працы). Вось што я запісаў у сваім нататніку: «Ох жа і хамская публіка ў зале: як не паважаюць, каб не сказаць мацней, «нацменаў». Ну хіба яму ня крыйдна гаварыць пры такім шуме? Не пустое ж гаворыць! І выдатны пісьменнік! Я, напэўна, ня вытрымаў бы: плюнуў бы і пайшоў преч — далей ад гэткіх сяброў і пабрацімцаў.»

А яшчэ быў уражаны прамовай Міхаіла Шолахава, якой вельмі чакаў і якою быў моцна расчараўваны. Непаважліва сказаў пра К. Сіманава, збэсыціў В. Ажаева («дзярэ лыка з асфальту вуліцы Вароўскага»), і ўесь тон выступлення — нейкі «шпукарскі», несур'ёзны. Чакалася ад вялікага пісьменніка зусім іншае. Пазней нешта падобнае — неапраўдана гарэзьлівае — мела месца і ў яго прамовах на пісьменніцкіх і партыйных зъездах. І таксама мяне бянтэжыла і засмучала.

Хоць крытыку на нарадзе я ўспрыняў досьць балюча, і асадак на душы застаяўся горкі, але выснову зрабіў цвярозую: працаўца трэба больш сур'ёзна. Радаваща посыпехам пакуль што няма падставаў. Праўда, мае маскоўскія засмучэнні былі неўзабаве кампенсаваныя вельмі радаснымі неспадзеўкамі. Самы аўтарытэтны часопіс «Новый мир» апублікаваў у сакавіцкім нумары мой верш «З гадоў дзяцінства» (у перакладзе Я. Хелемскага). А першы нумар «Дружбы народов» наступнага, 1957 году, зъмісціў цэлую падборку (у перакладах Я. Хелемскага і К. Мурзідзі). І там, і там былі апублікаваныя менавіта тыя вершы, ад якіх не пакінуў нічога жывога А. Кучар, — перакладчыкі адбрабалі іх самі з матэрыялаў нарады. Гэта былі першыя публікацыі маіх вершаў ва ўсесаузных выданьнях, прычым такога ўзроўню, як «Новый мир» і «Дружба народов».

111

Адразу ж па нарадзе вершы давялося адкласыці ўбок: мусіў заняцца дыпломнай працай. Да абароны заставаліся лічаныя тры-чатыры месяцы, а я па сутнасці яшчэ і ня браўся. Тэма дыпломнай — «Паэтычнае майстэрства Максіма Багдановіча». Навуковы кіраунік — сам дэкан факультэту, загадчык кафедры літаратуры прафесар М. Р. Ларчанка. Выбар тэмы быў не выпадковы. Багдановіч даўно, яшчэ са школьніх гадоў, з сямігодкі, увайшоў мне ў душу так пранізліва, як ніводзін іншы класік беларускай паэзіі. Вядома, глыбока і трывала апанавала мною і творчасць Багушэвіча, і Купалы, і Коласа. Але тут была пэўная розыніца, у гэтым апанаванні, пра якую я тады ня думаў і не спрабаваў сформуляваць для сябе, проста адчуваў яе, адчуваў пэўна і моцна, і гэтым адчуваўнем падсвядома кіраваўся. Тады на пытаныне аб выбары я, напэўна, адказаў бы зусім проста: «Больш падабаецца. Нечым бліжэй

мне». Пазней, праз шмат гадоў, калі мною быў напісаныя дасьледчыя артыкулы пра паэзію і Купалы, і Коласа, і аж некалькі пра яго — Багдановіча, я акрэсліў для сябе, у чым тут была розніца. У тых асаблівасцях паэтыкі, якія рабілі маё ўспрыняцьце яго лірыкі ў большай меры інтывным, у большай меры закраналі самыя тонкія і патаемныя струны душы, — гэта значыць, у натуральнай рэалістычнасці яго пісьма, створаных ім малюнкаў і вобразаў, у гранічнай асабістасці, шчырасці і псіхалагічнай дакладнасці (выверанасці, праўдзівасці, даставернасці) лірычнага пачуцця, і, нарэшце, — у незвычайна багатым рытмічна-інтанацыйным і эўфанічным аснашчэніні верша, што зноў жа мне асабліва імпанаўала. Верш з закладзенай у счапленыні яго словаў музыкай, з багатай інструментоўкай радка мяне заўсёды вабіў і вабіць мацней, чым верш «глухі» да ўсяго гэтага. Па tym часе мне здавалася, што, напрыклад, Купала ці Колас менш увагі надавалі майстэрству, форме, кампазіцыі і мілагуничнасці верша, рытмічнаму малюнку і гукапісу, а паколькі мяне асабліва хваляваў менавіта гэты бок творчасці, — выбар выпаў, натуральна, на Багдановіча.

У самы разгар маёй працы над дыпломнай у жыцці краіны і народа адбылася падзея, якая глыбока ўзрушыла ўсё грамадства. Вядома ж, і мяне грэшнага, і надоўга адарвала ад кніг і папер, ад дзяржаўнай бібліятэкі, у якой я амаль невылазна сядзеў.

Радкі з «Дзёньніка» (6.3.1956):

«Падзеі — незвычайнія. Адбыўся ХХ зьезд КПСС. Нізрынуты ідал, на якога маліліся каля 30 гадоў. Проста ня верыцца! Успамінаю, як роўна трох гады таму, 6-га сакавіка 1953-га, мы пралівалі шчырыя сльёзы. А плакаць не было патрэбы; хіба ад радасці, што найстрашнейшы за ўсю гісторыю Расіі людаед «помре». Страшна глядзець, да чаго даведзена наша вёска «пад мудрым кіраўніцтвам Іосіфа Вісарыёнаўчыча». Больш, чым страшна, — жахліва! Калгасынкі началі выказваць думкі ўголос: «Ой, мой божа, божа! Як гэтака жыццё — дык лепей бы зноў вайна ці якое безглагоўе». Хіба гэта не жахліва? Каб нашы людзі зайдзросыці жыццю пад акупацыяй?

Між іншым, яшчэ задоўга да таго, як пачуць гэту навіну, я прадчуваў, што нешта павінна здарыцца, што нейкі новы этап у нашым жыцці павінен вось-вось пачацца. Тысячы людзей прадчуvalі гэта. Цяпер у мяне вялікая радасць. Спадзяюся, што будзе што-небудзь зроблена і для выратаванья беларускай мовы ад засільля дзяржымордай і ідыётаў-мяшчан, якія самі з сябе глумяцца і пачышаюцца гэтым.»

Радкі з «Дзёньніка» (1.4.1956).

«Чым далей — tym лягчэй і весялей на душы. Вось ужо дзе сапраўды — «Всё к лучшему в этом лучшем из миров! Слухаў даклад Хрущова аб кульце асобы і яго выніках. Больш страшных дакументаў я ня ведаю. Калі я чытаў пра жудасныя расправы і зверствы фашыстаў над савецкім людзьмі, я знаю, што гэта рабілі вылуподкі роду чалавечага, фашысты, і апрача гневу і нянявісці, не абуджалися пачуцці ў сэрцы. Але калі я слухаў пісьмы Эйхе і Кедрава, калі я даведаўся, што Арджанікідзе пакончыў самагубствам, што 70 адсоткаў складу ЦК і больш паловы дэлегатаў (1093) Зьезду Пераможцаў былі замучаныя і расстрэляныя па загадзе правадыра краіны, сэрца напоўнілася ня толькі гневам і нянявісцю. У сэрцы перш за ўсё закіпела крыўда — невымерная неадольная крыўда, якая ня выкупіцца нічым, якой я не дарую ніколі і нізаццо. Ён ашукаў мяне ў самых съвітых пачуццях, ён растапітаў саме дарагое, чыстае і съветлае ў душы. І я крычу сёняні: к чорту! К чортавай матары! Тысячу разоў к чорту такога класіка марксізму! Вон з вачэй! Вон з сэрца! Вон з памяці! Усе яго заслугі — нішто ў параўнанні з тымі страшэнінамі злачынствамі перад народам, якія ён учыніў. Што з таго, што ён быў перакананы ў правільнасці сваёй лініі? Ад гэтага пакуты і гора людзей ня зменішца. Ён быў зъверам па натуре — без пачуцця жалю, спачування, літасці, бяз кроплі чалавечнасці.»

Радкі з «Дзёньніка» (2.4.1956).

«У СП быў сход, прысвячаны вынікам ХХ Зьезду КПСС. Дакладчык — сакратар ЦК КПБ Ц. С. Гарбуноў. Ня помню такога цікавага сходу ў сваім жыцці. Вось

і яшчэ адно пацьвярдженне, што — крануўся лёд маўчаныня. О, якія, аказваеца, выдатныя грамадзяне нашы пісьменнікі! І пад якім страхам яны сядзелі, аказваецца! Як мышы пад памялом. А сёньня — гаварылі! Можа, першы раз да канца шчыра і на ўвесь голас. Куляшоў сказаў: «Няма страшнейшай мукі, як паміраць камуністу ад рукі ўлады, за якую змагаўся ўсё жыццё і ў якую, адзіную, верыў.» Гарбуноў крытыкнуў Куляшова, што той знаходзіцца ў апошні час не на перадавых пазіцыях, бо піша на гістарычныя тэмы. (Во разуменьне ў сакратара ЦК, што такое перадавая пазіцыя!). Ох жа і агрэзнуўся Куляшоў у сваім выступленні! Ц. С. аж назад падаўся ў крэсъле, аж угнуўся і скорчыўся. Куляшоў мае рацыю: ня трэба дыктаваць паэту, што пісаць. Бо выйдзе лухта, а не мастацкі твор. Макаёнка Гарбуноў абвінаваць, што яго п'есы дапамагаюць... пладзіць жулікаў, прайдзісвітваў і г. д. Зала рагатала, як шаленая, пачуўшы такое з вуснаў сакратара ЦК. І стала ўсім не па сабе, калі ў яго рэпліках Макаёнку прагучала штось нядобрае, пагрозылівае, накшталт «ладна, мы пагаворым аб гэтым потым і адзін на адзін». У мяне склалася ўражаныне, што Ц. Г. — не на сваім месцы. Не такога хацелася б бачыць сакратара ЦК па агітацыі і прапагандзе. Ён — і агітатар ніякі, і прамоўца дрэнны, а галоўнае — не адчуваеца маштабу асобы і не відаць... разуму. Пісьменнікі яго падкалупваюць, а ён — як лапух. Аб выніках З’езду, аб кульце асобы пісьменнікі гаварылі куды съмлей і больш лагічна, чым сакратар ЦК. Адчуваеца, яны ўсе задаволеныя, што «ідал» зрынуты, і готовы выкінуць яго з гісторыі. А можа, ня ўсе? Калі Макаёнак пачаў гаварыць аб гэтым, Броўка з-за стала прэзідіума папрасіў: «Андрэй, ты не аб гэтым, ты лепш аб літаратуры гавары!» — «Пятрусь Усыцінавіч! — крыкнуў Андрэй. — І так мы занадта доўга маўчалі!..» Броўка — несумненнае параджэнне сталінскай эпохі, бязылівы перастрахоўшык, навучаны маўчаць.

Гарбуноў расказаў, як Ц. Гартны на пяты дзень у турме ў Менску звар’яцеў, і ў яго, звар’яцелага, съедчы Глухойскі ўзяў паказаныні. Гартны назваў сябе кіраўніком нацдэмамаўской арганізацыі і «выдаў» сорак чалавек — усіх, каго мог успомніць. І ўсе сорак апынуліся ў Сібіры. Цяпер усе справы пераглядаюцца і, напэўна, усе рэпрэсаваныя будуць рэабілітаваныя. Куляшоў вельмі адстойваў Чарота, назваў яго творчасць камуністычнай ад пачатку да канца. Шмат пісьменнікаў загнаў у турму і ў Сібір Бэндэ. Ох і ненавідзяць яго нашы!

А пытаныне аб беларускай мове цалкам правалілася. Гарбуноў даў зразумець, што ніякіх зъменаў ня будзе, хіба што зробяць пару школ беларускімі. Адным словам, ні на якія распараджэнні зъверху разылічваць не прыходзіцца. Справы дрэнь.»

111

Менавіта ў гэты час — перад і пасыля XX з’езду КПСС — пачалі вяртгатца з катаргі тыя нямногія беларускія паэты і пісьменнікі, якім пашчасыціла выжыць і ацалець у воўчых мялах ГУЛАГу. У. Дубоўка, Я. Пушча, Я. Скрыган, Ю. Гаўрук, А. Звонак, С. Грахоўскі, А. Пальчоўскі, Н. Чарнушэвіч, А. Александровіч, С. Шушкевіч, М. Хведаровіч... Трагічны лёс многіх соцен, а можа, і тысячаў таленавітых творцаў беларускай нацыянальнай культуры стаў, натуральна, галоўнай тэмай гутараў у колах патрыятычна настроенай беларускай інтэлігенцыі, асабліва — у асяроддзі літаратурнай моладзі. Акцэнт рабіўся на адным пытаныні: як магло стацца, што верныя сацыяльным і нацыянальным ідэалам Каstryчніцкай рэвалюцыі, верныя савецкаму ладу і камуністычнай партыі дзеячы літаратуры і мастацтва былі аўтадыленыя «ворагамі народу» і рэпрэсаваныя? У друку (у маскоўскім, канешні) пачалі паяўляцца публікацыі з намёкам на тое, што Сталін і яго «апрычнікі» здрадзілі запаветам Леніна, адышлі ў сваёй практичнай дзейнасці ад марксізму-ленінізму і тым самым нанеслы страшэнны ўрон справе будаўніцтва сацыялізму і міжнароднаму камуністычнаму руху. Трохі пазней пачнуць пісаць адкрыта, што ў 1929 годзе ў СССР адбыўся контррэвалюцыйны пераварот, задуманы і організаваны Сталіным,

які далей, у 30-я і 40-я гады, будзе толькі прыкрываща лозунгамі ленінізму і іменем камуністычнай партыі. Такая трактоўка палітычнай гісторыі краіны пасъляленінскага перыяду мне асабіста здавалася слушнай і аргументаванай. Я знаходзіў у ёй вытлумачэнне, чаму ў Беларусі ў такім жахлівым становішчы апынулася беларуская мова, беларуская школа, беларускі друк. Сталін адступіў ад мудрай і жыцьцяздайнай ленінскай нацыянальнай палітыкі — і ў гэтым уся нашая бяда, нашая беларуская трагедыя. Калі б быў жывы Ленін і пакіраваў краінай яшчэ гадоў дзесяць-пятнаццаць, — усё жыцьцё было б іншым і лёс беларускай нацыянальнай культуры — таксама. Вунь жа як хораша ў перыяд з 1920-га па 1929-ы год ішла ў рэспубліцы беларусізацыя, колькі пасъпелі нашы папярэднікі (тыя, рэпрасаваныя) зрабіць для нацыянальнага адраджэння Беларусі! Сталін, Сталін, Сталін, ажыцьцявіўшы пераварот, спачатку запыніў працэс беларусізацыі, а затым надаў яму рэгрэсіўныя харектар, абярнуў у працэс русіфікацыі і асіміляцыі Беларусі. Я кажу пра Беларусь, але на гібелльны шлях былі скіраваны і ўсе іншыя рэспублікі Саюзу. Праўда, наша становішча, па вядомых прычынах, аказалася асабліва незайдзросным. Ні ў адной з пятнаццаці саюзных рэспублік народня быў у такай небяспечнай меры русіфікаваны і асіміляваны, як мы, беларусы. Нашую мову і культуру, у адрозненьне ад іншых рэспублік, крамлёўскія і мясцовыя, тутэйшыя інтэрнацыяналісты ўзяліся на пачатку 30-х не выкарчоўваць, а давыкарчоўваць, ня біць, а дабіваць.

Чытаючи матэрыялы XX зьезду КПСС, разумныя, шчырыя, поўныя болю і гневу публіцыстычныя артыкулы сумленных пісьменнікаў, навукоўцаў, дзеячаў мастацтва, раздумваючы — днямі і начамі — над лёсам Беларусі і яе шматпакутнага народу, я прыйшоў да цвёрдай высновы, што наш паратунак — толькі і толькі ў выратаваныні роднай мовы і культуры. Усю моц души і сэрца, усе намаганыні і высілкі трэба ахвяраваць гэтай вялікай сьвятой справе, гэтай адзінай, вартай таго, каб жыць і тварыць, мэце. Канешне ж, шлях і спосабы дасягнення гэтай мэты разумеліся і бачыліся мною ў пасъядоўным ажыцьцяўленыні ленінскай нацыянальнай палітыкі. Трэба вярнуцца да ленінскіх прынцыпаў і падыходаў у вырашэнні нацыянальных пытаньняў. Трэба адкінуць прыч злачыннага сталінскія задумы і планы асіміляваць усе народы і народнасці СССР. Трэба пакончыць у гэтай найважнай сферы ўнутрыдзяржаўнага жыцьця са сталінізмам!.. Аб тым, што ідэю беларусізацыі трэба ўвяzaць з ідэяй дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі — тады яшчэ я ня думаў. Сам да гэтага не дарос і ніхто са старэйшых-мудрэйшых такою думкай са мною не падзяліўся. Зрэшты, і ці лічыў хто з тагачасных знаёмых мне патрыётаў і абаронцаў беларушчыны, што для ўратаванья нацыі трэба мець дзяржаўную незалежнасць краіны? Сумняваюся. (Кажу пра знаёмых мне). Памойму, думкі ўсіх ішлі ў адным рэчышчы: Саюз рэспублік — не перашкода і не бяда, толькі трэба абавязкова аднавіць справядлівасць і нацыянальную палітыку весьці па запаветах і наказах Леніна. Ах, каб у нас ўсё ішло і рабілася па-ленінску! Ці ж бы ў такім становішчы была ў Беларусі беларуская мова, беларуская школа, беларуская кніга, беларускі тэатр!

Увогуле, наконт мудрасці і геніяльнасці Леніна як філосафа, ідэолага і стратэга нацыянальнага будаўніцтва ў эпоху сацыялізма ў мяне асабіста сумненіні не ўзынікала — ня толькі тады, у час развязанчання культуры Сталіна, але і на працягу амаль трыццаці гадоў наступных — аж да пачатку г. зв. перабудовы, да наступу глабальнага кryзісу ідэі абнаўлення і перайначання съвету на сацыялістычных асновах. Вера мая ў духоўныя ідэалы і маральныя прынцыпы камуністычнага грамадства заставалася непахіснай, — як у людзей набожных вера ў Хрыста.

Пад уздзеяннем кардынальных пераменаў у грамадска-палітычным клімаце краіны ўва мне пачало моцна абвастрацца пачуцьцё «беларускага нацыяналізму» (у єўрапейскім сэнсе гэтага слова), пачуцьцё крыўды за наш гістарычны лёс, за стан нашай мовы і культуры, пачуцьцё нецярпівасці да ўсемагчымых, на ўсіх узроў-

нях, праяў вялікадзяржаўнага шавінізму і асімілятарства, — з аднаго боку, і нацыянальнага ніглізму, халуйства і запраданства — з другога. Я стаў пільней прыглядацца да гэтых праяў і балючэй іх успрымаць. Пачаў звязтаць увагу на канкрэтных носьбітаў і той, і другой шкоднай для беларускага нацыянальнага самастанаўлення пошасыці. Тады ж, здаецца, і пачаў нажываць — на гэтай глебе — ворагаў. З-за поўнай адкрытасыці пазіцыі і з-за гарачнасці характару, з-за няўменьня дыпламатнічашці і маскаваць думкі, настрой, адносіны. З-за таго, што ў кожным канкрэтным выпадку ўсё, што ўспыхвала і тварылася ў душы, імгненна і адназначна адбівалася на твары.

Радкі з «Дзёньніка» (2.4.1956).

«Быў па камандзіроўцы ў Магілёве — на Тыдні дзіцячай кнігі. Са Сыцяпанам Гаўрусёвым. Цікавая паездка. Выступалі ў педвучылішчы і ў культасьветвучылішчы. Трапілі і на абмеркаванье съектаклю «Лёс таварыша» ў абласным тэатры. П'есу напісалі два супрацоўнікі кінастудыі «Беларусьфільм» — нехта Сплашноў і нехта Бярозка. Вельмі фанабэрстыя, нахабныя тыпы! Дык вось хто, аказваецца, робіць беларускі тэатр і беларускае кіно! Нашай літаратуры і культуры яны, па ўсім відаць, чужыя, — і ня любяць, і не паважаюць. А начальнік абласнога ўпраўлення па справах мастацтва нехта Бараноўскі заявіў: беларуская мова недасканалая, і таму ў ёй, маўляў, натуральнымі ёсьць усялякія вульгарызмы, якіх аўтары напіхалі ў п'есу. Ах, няшчасныя! Прэч ідзіце ад нашай мовы, прэч! Пакіньце ў спакоі «недасканалую!..»

111

З ХХ зьездам КПСС і хрушчоўскай адлігай я звязаў, помню, і ўтварэнне ў Беластоку Беларускага Культурнага Таварыства і заснаванье беларускай газеты «Ніва», інфармацыю аб чым прачытаў у нашым друку. Узрадавала мянэ гэта незвычайна: ня столькі, можа быць, таму, што беларусы ў Польшчы цяпер, напэўна, акрыяюць, будуць мець беларускія школы і разбіваць беларускую культуру, колькі таму, што гэты акт прымусіць задумацца кіраўнікоў БССР і зъмяніць адносіны да беларускай мовы тут, у нас. Маўляў, сорамна ж будзе, калі ў Польшчы беларушчыну на дзяржаўным узроўні падтрымліваюць, а ў Беларусі — заціскаюць і мардуюць. На радасыцях адразу ж напісаў невялікі прывітальны ліст у рэдакцыю «Нівы», да якога прыклай і верш «На прадвеснікі» — пра беларускага хлопца з Беласточчыны, які вучыцца ў Менску. Тыдні праз два і ліст, і верш былі надрукаваны, што яшчэ больш умацавала мае ілюзіі наконт спрыяньня ўладаў Польшчы адрезаным ад Бацькаўшчыны беларусам. (Праз тры дзясяткі гадоў ад тых маладых наўгуных спадзіванняў маіх не засталося ні знаку. Давялося яшчэ раз пераканацца: ня тыя суседзі, каб паспрыялі, і ня тыя аўтэхтоны, каб маглі гэтага спрыяньня дабіцца. Понную паланізацыю трохсоттысячнага беларускага насельніцтва ў пасыльваеннай Польшчы можна ўжо канстатаваць як факт, які адбыўся).

Нягледзячы на неідэальнае наведванье лекцыяў, БДУ я закончыў з чырвоным дыпломам і быў рэкамендаваны ў асыпірантуру пры кафедры беларускай літаратуры. Прапанову Вучонага Савету прыняў, але ня без ваганняў: з увагі на літаратурна-творчыя амбіцыі ня быў упэўнены, што мне трэба рабіць выбар на карысць будучай навукова-педагагічнай працы. Але вельмі настойваў на гэтым дэкан факультэту, загадчык кафедры прафесар М. Р. Ларчанка. «Ды вы што? — шчыра звідзіўся ён, калі я выказаў яму свае сумненіні. — Абавязкова трэба паступаць! Возьмече тэму цікавую, я буду вашым навуковым кіраўніком, абароніце дысертацыю — чым жа дрэнна? Думаецце, у рэдакцыі працеваць лепш, чым выкладчыкам універсітэту? Наадварот. А іншае што вам сьвешці? Настаўніцаць у школу вы наўрад ці пойдзеце, жыць вольным мастаком ня зможаце, а што яшчэ? Таму адкіньце сумненіні і думайце над тэмай дысертацыі. Па паэзіі, канешне, гэта вам бліжэй...»

Паразважаўшы, папрыкідваўшы розныя варыянты «па-за аспірантурай», я згадзіўся. Дапамагла мне ў гэтым адна акалічнасць. Неяк спаткаўся з І. П. Мележам і сказаў яму, што вось стаю перад выбарам. Ён горача выказаўся за аспірантуру. «Ты ведаеш, што я быў аспірантам БДУ? I ўзяўся дасыльдаваць прозу Чорнага. А тады — захапіўся сваёй прозай і за аспіранцкія гады напісаў першую кнігу раману «Мінскі напрамак». Ну, а хто цябе прымусіць пісаць дысертацыю? Піши вершы! А пойдзе і навука — спалучыш.» Між іншым, праз колькі месяцаў, ужо аспіранту, амаль дакладна гэта самае скажа мне прарэктар БДУ па навуцы Г. П. Павецьеў. «Не захочаце пісаць дысертацыю — не пішыце. Вы — паэт, пісьменнік. Але скарыстайце гэтыя гады для больш грунтоўнага ўзбраення ведамі. Дадзім вам камандзіроўкі ў Маскву, у Ленінград. Вы ж ня думаеце, што паэту ўзбагачэнне ведамі зашкодзіць...» Канешне, ж, я так ня думаў. Думаў наадварот: як мала ўзяў іх, гэтых самых ведаў, за пяць гадоў на філфаку.

111

У канцы каstryчніка я быў залічаны ў аспірантуру і пачаў рыхтавацца да здачы кандыдацкага мінімуму — чытаць грунтоўную навуковую працы і крытычныя матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры, хадзіць на спецсемінар па марксісцка-ленінскай філасофіі і на ўрокі па англійскай мове. Урокі гэтыя вяла Дора Ільічна Платнер, жонка яўрэйскага паэта, рээмігранта Ісаака Платнера, — надзвычай інтэлігентная і далікатная жанчына. Сама яна ведала англійскую дасканала, ня толькі літаратурную, але і жывую, бо Платнеры доўгі час жылі ў Амерыцы, і мне, можна было б сказаць, моцна пащенчавала, калі... На вялікі жаль, належнай стараннасці (па дурной нашай традыцыі) я не праявіў, рыхтаваў і перакладаў кавалкі англійскага тэксту «абы здаць», абы зас্বядчыць, што пры неабходнасці, са слоўнікам, сёе-тое па сваёй съпецыяльнасці змагу прачытаць. Так і сталася. Выдатны шанц я ўпусціў, можна сказаць, бяздарна, аб чым буду пасыля вельмі шкадаваць (пасыля — калі спахапіўся, ды ўжо было позна, ужо маіх сіл душэўных не хапала, каб рэгурярна займацца і англійскай — акунуўшыся з галавой у стыхію моў славянскіх (перадусім — балгарскую і славенскую.)

Тэму для кандыдацкай дысертацыі выбраў па гісторыі беларускай паэзіі 1920-х гадоў, а менавіта — па творчасці паэтаў, якія ўваходзілі ў літаратурнае аўяднанне «Маладняк». Так яна і была афіцыйна зарэгістравана: «Гаэзія «Маладняка». Чаму я зрабіў такі выбар — тлумачылася адным: у той час (час пасыля XX з'езду КПСС) я ўсёй істотай сваёй памкнуўся ў ту, ня так далёкую (20-я гады) паласу нашай гісторыі, дзе было надта шмат і прывабна-загадкавага, і таямніча-страшнага, што ўжо даўно і з кожным днём усё мацней мяне хвалявала. Маю на ўвазе, па-першае, дзяржаўна-палітычны курс, вядомы пад назівам «беларусізацыя», які пачаў праводзіцца ў рэспубліцы з канца 1923-га, практычна — з пачатку 1924-га году і праажыццяўленыне якога я ўжо сёе-тое ведаў «па чутках» — па асцярожных, як бы між іншым, згадках старэйшых, а па-другое, лёс многіх беларускіх паэтаў і пісьменнікаў, якія былі, жылі, працавалі — і зьніклі, ды так, што — ні знаку, ні следу, як у ваду канулы. Іх імёны і лёсы інтыргавалі мяне даўно, яшчэ з першых маіх універсітэцкіх гадоў — хоць тады яны прыгадрываліся мне галоўным чынам па чутках, па нібыта выпадковых упамінаньнях падчас размовы са старэйшымі. (Памятаю, напрыклад, як мілай-мілай, заўсёды адухоўлена-узынёслая паэтка Зінаіда Бандарына, на той час супрапоўніца «ЛіМа» спытала: «А Дубоўкі што-небудзь чыталі?» I калі я пакруціў галавой «не» — ціха, але з пачуцьцём, прадэкламавала: «О Беларусь, мая шыпшына! Зялёны ліст, чырвоны цвет!» — і ўвесь верш да канца. Уражаныне зрабіла на мяне надзвычайнае.

Разам з наведаньнем аспіранскіх семінараў і падрыхтоўкай да экзаменаў па «кандыдацкім мінімуме», пастаянна хаджу ў нацыянальную бібліятэку і чытаю, чытаю,

чытаю вызваленяя з-пад «арышту» кнігі, часопісы і газеты 20-х гадоў — вывучаю па першакрыніцах грамадска-палітычную атмасферу і літаратурнае жыцьцё тагачаснай Беларусі, асаблівую ўвагу, натуральна, звязаную на ўсё, што датычыць жыцьця-дзейнасці «Маладняка» і творчасці «маладнякоўцаў». Раблю беззліч выпісак у тоўстыя сшыткі. Карацей — накопіваю факты і гісторычна-тэарэтычны матэрыял для будучай дысертацыі. Уражаньні-думкі ад усяго прачытанага вельмі супяречлівыя, бо вельмі неадназначныя адкрывающе факты, пазіцыі, творчыя выявы. З аднаго боку — ярка таленавітая паэты Ул. Дубоўка, Я. Пушча (у 1926-м «Маладняк» пакінуў дзеля «Узвышша») П. Трус, У. Хадыка, А. Моркаўка, М. Чарот, А. Дудар, з другога — здольныя, але надта ж крыклівыя рытарты А. Александровіч (асабліва ён), П. Броўка, М. Хведаровіч і зусім бездапаможныя ў паэзіі А. Якімовіч, П. Шукайла і іншыя. Па-за пазій — прыродны, ад Бога, глыбокі ўдумлівы крытык Ад. Бабарэка. І проза, якую чытаю таксама. Божа мой, якая проза! Найперш — Міхась Зарэцкі, «Кветка пажоўклая», «Голы зъвер», «Крывічы» (абарваны на першай чвэрці геніяльны беларускі раман). Мала сказаць: чытаю запоем, у захапленыні. Чытаю з неміноўным шчымлівым болем, ад якога хочацца ці выць, ці крычаць крыкам. Дык вось што мы мелі — якую літаратуру, якіх пісьменнікаў! Еўрапейскай школы і еўрапейскага ўзоруно майстроў маствацкай прозы. І яшчэ зусім маладыя людзі! Той жа Зарэцкі — 1900 году нараджэння. А Пл. Галавач, В. Каваль, Б. Мікуліч, а чараўнік слова Л. Калюга — яшчэ маладзеўшыя. І ўсіх ня стала, усіх ліквідавалі як контрревалюцыянеру, як буржуазных нацыянал-дэмакратаў, як «ворагаў народу».

Чытаючи паэзію, прозу, драматургію, крытыку рэпрэсаваных беларускіх літаратараў 20-х гадоў, я ўсё больш глыбока пранікаўся сумневам наконт справядлівасці нацыянальнай палітыкі ў СССР пры Сталіне, а цяпер ужо і пры нібыта ягоным антыподзе, антысталінісце, «верным ленінцу» Хрушчове. Культ выкрыты, «найвялікшы з вялікіх» нізрынуты, але ў нацыянальнай палітыцы краіны нічога не мяніеца, у прыватнасці, ня робіцца ніякіх захадаў, каб палепшиць становішча беларускай мовы, беларускай кнігі і прэсы, беларускай культуры ў Беларусі. Наадварот: колькасць беларускіх школ не расьце, а скарачаецца; але ж школа — галоўная апора і зарука будучыні нацыі, без сваёй уласнай нацыянальнай школы сваёй уласнай будучыні ў народу няма. З аднаго боку, я радаваўся, што ў партыйна-дзяржаўным кіраўніцтве дзяржавы перамагла лінія на ліквідацыю сталінізму і ў тэорыі, і на практыцы, г. зн. на вызваленне грамадска-палітычнага і духоўнага жыцьця ў краіне ад усяго таго, што спрычынілася да жахлівага трагічнага зруйнавання мільёнаў чалавечых душ і самой чалавечнасці. Радаваўся рэабілітацыі рэпрэсаваных дзеячаў беларускай літаратуры, асьветы і культуры, вяртанню ацалелых і жывых на Бацькаўшчыну. З другога боку, я ня бачыў істотных рэальных пераменаў у стаўленні да беларускай мовы, не адчуваў, што нашу грамадскусць ахоплівае той масавы энтузізм нацыянальна-культурнага адраджэння, які меў месца ў Беларусі ў сярэдзіне 1920-х — у часы «майго» «Маладняка».

Здавалася б, калі ўжо адбываеца такі прынцыпавы паварот «назад, да Леніна», дык ён павінен ахапіц усе сфery жыцьця, а такую далікатную, як нацыянальныя ўзаемаадносіны, можа, у першую чаргу. Так думалася мне. На жаль, гэта быў ілюзіі паэта-ідэаліста, перакананага ў непагрэшнасці абраңага яго краінай шляху. Пройдзе некалькі гадоў гэтак званай «хрушчоўскай адлігі» — і ад маіх ілюзій наконт выспраўлення нацыянальнай палітыкі нічога не застанецца. Мікіта Сяргеевіч, прыехаўшы ў Менск выкажа нам, беларусам сваю знакамітую пахвалу за тое, што мы першыя прыйдзем у камунізм, бо найболыш актыўна выракаемся сваёй роднай беларускай мовы і пераходзім на мову ужо блізкага (1980 год!) камунізму — рускую. Стала зразумела: ўсё можа мяніцца ў гэтай краіне — і правадыр, і ўрад, і рэжым, і парадкі, і цэны, і грошы — адно толькі зъмяніцца ня можа — курс на канчатковую

русіфікацыю і асіміляцыю беларусаў, на ліквідацыю беларускай мовы як найпершай і найгалаўнай адзнакі існаваньня самастойнага беларускага народу.

111

1956 год пазначаны ў маёй пісьменніцкай біяграфіі адным, можна сказаць, выпадковым эпізодам, які меў непрадбачана далёкія і маштабныя наступствы. Ці на шчасце гэта здарылася, ці, наадварот, на няшчасце — ня ведаю, пэўна адказаць і сёння не магу, бо дапусціць апошняе — страшна, а паверыць безаговорочна ў першае нешта, і чым далей, тым больш, стрымлівае. Хоць мая мудрая Ніна Іванаўна да канца жыцця свайго лічыла і казала мне: гэта пракляцце, якое немаведама за што на цябе звалілася і не дало табе рэалізаваць свае творчыя магчымасці на ўсю сілу — з найбольшай карысцю для Беларусі, для беларускай літаратуры і навукі, і якое, зразумела, не было па гэтай прычыне і на радасць сям'і.

Дык вось, летам 1956 году я зрабіў першы пераклад з балгарскай мовы і ў верасьнёўскім нумары «Вожыка» апублікаваў яго. Гэта было невялікае гумарыстычнае апавяданыне Нікалая Хайтава — тады малавядомага, а пазней — славутага народнага пісьменніка Балгарыі — «Здарэнне інтymнага харктару». Здарылася гэта сапраўды зусім выпадкова. Я зайшоў па нейкіх спраўах у рэдакцыю «Вожыка», і загадчык аддзела літаратуры паэт Сяргей Дзяргай, ужо тады, як я сабраўся пайсці з пакою, затрымаў мяне. «Паслушай, мне сказаі, што ты ведаеш балгарскую мову, перакладзі для нас адно невялічкае апавяданыне, — трэба тэрмінова, у чарговы нумар...» Сказаў — і глядзіць на мяне ўсыміхаючыся. Я зразумеў, што ён жартуе наконт майго веданьня балгарской, ведання не было, вядома, але пэўнае прыблізнае знаёмства з ёю — было: на другім курсе філфаку праслушаў некалькі лекцыяў па балгарской мове, быў і практичныя заняткі, вучыліся чытаць тэкст, спасыцігілі асаблівасці вымаўленія. Хацеў спачатку адмовіцца, але тут жа падумалася: а чаму б і не паспрабаваць? На практичных перакладалі ўрывачкі з прозы Вазава, верш Боцева «Хаджы Дзімітр» — было цікава. Давай паспрабую! Праца творчая. Ды і рэдакцыю «Вожыка» выручу.

Калі б я ведаў тады, у што абернеца гэтае маё «Давай паспрабую!» За першым выпадковым перакладам быў такі ж выпадковы другі — па просьбe «Піянера Беларусі», таксама проза. А ў наступным годзе перастварыў на беларускую першы балгарскі верш — «Кахай мяне» Л. Даскаловай. І — захапіўся навек. Лёс? Ці брак «планенскай ладносці» ў харктары, пахібка розуму? Чаму так сурова пра сваю міласць? Таму што захапленыне гэтым відам творчае працы перарасло ў пажыццёвую корць і стала другой літаратурнай прафесіяй. За першым паштычным перакладам пайшоў другі, трэці, пяты, дзясяты, затым соты, пяцісоты, нарэшце і тысячны. Больш тысячи вершаў і паэм — толькі з балгарской. 250-ці аўтараў! А паралельна — сотні вершаў з паэзіі народаў былой Югаславії (найперш са славенскай), ды з украінскай, ды з польскай, ды з лужыцкай, ды з расейскай. І ўсё — з высокай мерай адказнасці, як сваё ўласнае, ніводнага перакладу «левай нагой» — абы «перакілзаць». А яшчэ ж і проза, проза! Дзясяткі апавяданьняў, кніга казак, дзьве аповесці, тайшчэны раман... А яшчэ ж артыкулы, літаратурныя і публіцыстычныя нататкі пра паэтаў і паэзію славян, перш за ўсё пра балгарскую, — іх таксама сотні. Выдаў нават цэлую манографію — «Верная вялікім запаветам. Балгарская паэзія 1956-1976 г. г.». Можна лічыць, што адну трэць адпушччаных мне богам сілаў і часу я ахвяраваў на чужое, якое хацеў зрабіць і рабіў сваім, беларускім. Помню зусім не пахвальнае стаўленыне да такой празьмернай, неашчаднай траты сілаў некаторых маіх сяброў. У прыватнасці, Сыцяпан Гаўрусёў аднойчы сказаў: «Прабач, але мне здаецца, што гэта «усердие не по разуму». Перабіраеш меру. Навошта табе гэта? Столікі перакладаюць прафесійныя перакладчыкі, якія толькі з гэтага і жывуць, як наш Язэп Семяжон, або Юрка Гаўрук.

Ды, здаецца, і яны столькі не перакладаюць, колькі ты. Аркадзь Куляшоў таксама шмат шчыруе на гэтай ніве, і ўсё ж яго пераклады зымесцяцца ў адным томе. А ты? Наварочаў, што і ў пяць тамоў не ўбярэш. Самае крыўдане, што ўсё гэта за кошт свайго. Колькі б ты напісаў за страчаны час свайго».

Ну, а Ніна Іванаўна глядзела на гэту маю корць-хваробу менавіта як на няшчасце, як на бяду-гора. Любіла маіх балгарскіх сяброў-паэтаў, асабліва Андрэя Германава, добра разумела літаратурнае і грамадскае значэнне таго, што я раблю як перакладчык, ведала, што мяне, на жаль, яна не спыніць, пакуль не спыніюся сам, — і перажывала страшнна. Напачатку, з найвялікай павагі (а можа, і аба-гаўленыня?) давала знаць далікатным намёкам, а пасля, калі я ўжо і сам, абнямоглы, зразумеў сёе-тое, з вялікай скрухай у голасе сказала: «Колькі гадоў свайго жыцця ты збраканьерый з-за гэтай праклятай буйгашчыны! Як успомню ды падумаю — плакаць хочацца. Тады, у 58-м — 60-м, замест таго каб хутчэй завяршыць дысертацыю, узяўся перакладаць вялікую дэтэктыўную аповесьць, а затым — таўшчэзны дурацкі раман пра балгарскую калектывізацыю. І нейкую яшчэ аповесьць, і цэлую кнігу пуставатых дзіцячых апавяданьняў... Мог бы на тры гады раней стаць кандыдатам навук, каб ня тая буйгашчына, і ўсё магло б у цябе скласціся інайчай, лепш — і ў літаратуры, і ў навуцы, і наогул...» Спачатку я спрабаваў не пагаджацца з ёю і гэтыя папрокі аспрэчваць, а пасля, ужо на скіле гадоў, — маўчаў, спанурыўшыся, або прасіў, яе ж любімым выслоўем, «не даядаць мне достанкі».

Пра тое, што я меў сказаць і казаў у апраўданыне — і сябрам, і Ніне Іванаўне — гаворка пойдзе трохі пазней. А яно было, вядома ж, тое плённае і жыццяздайнае, чым плаціла мне маё творчае захапленыне і само паглыбленае — праз пераклад — знаёмства з паэзіяй славянскіх народаў, з іх мовай, культурай, гісторыяй і сучасным становішчам.

Напрадвесьні 1957-га выйшаў у съвет мой першы зборнік паэзіі «Песня ў дарогу» (рэдактар — Ан. Вялюгін). Іменна зборнік, а ня кніга: у ім былі тры жанравыя разьдзелы — вершы, песні, гумар і сатыра. «Песні» — умоўна, ніякіх мелодыяў да іх у прыродзе не было, але мне здавалася, што яны просяцца на музыку і могуць стаць песнямі. Пазней я ніколі такія «музычнага складу» вершы ў асобны цыкл у кніжках не вылучаў. «Песня ў дарогу» атрымала, як гэта кажуць, добрую прэсу: паявілася калі дзясятка рэцэнзіяў і ўсе станоўчыя. Калі ўжо было позна — пашкадаваў, што некаторыя раннія, «дауніверсітэцкія» вершы ў зборнік не ўключыў («Выйду», «Першая клятва», «Ластаўка», «Як толькі нач ліпнёвая» і іншыя.). Пазней у кнігі «Выбранае» я іх абавязкова ўключаў — і гэта было справядліва. Раннія — ня значыць заганнныя, а толькі пазначаныя юнацкай непасрэднасцю душы. Гэтым і цікавыя. Хтосьці з рэцэнзентаў звярнуў увагу на мноства вершаў са студэнцкага жыцця і інтэрнацкага бытту. Так, гэта была, можна сказаць, кніга паэта-студэнта, яна і храналагічна ахоплівала мае універсітэцкія гады: 1951-1956.

111

Цяпер у канве майго «службовага» распovяду я зраблю невялікую лірычную «разрыўку». У ліпені 1957 году я звязаў назаўсёды свой лёс з лёсам Ніны Іванаўны Кавалёвой — пасля ажно пяці гадоў сяброўства. Сябраваць нам было проста — разам вучыліся на філфаку, аднакурснікі, нават у адной акадэмічнай групе на практычных займаліся. Родам Ніна Іванаўна была з Віцебшчыны, дзіцячыя гады прайшлі ў вёсках Сеньненскага, Чашніцкага і Шумілінскага (тады — Сироцінскага) раёнаў, пасля вайны жыла на станцыі Язвіна, дзе сяцігодку закончыла ў Шуміліне. Бацька яе быў настаўнікам, з вышэйшай адукцыяй, у першы ж год нямецкай акупацыі працаў бяз вестак. У маленстве прайшла праз нялёгкія для дзіцячай душы пакуты — гадавалася і бяз маці, з мачыхай, і пры айчыме (аб гэтым мая невялічкая аповесьць «Разумная дзевачка»). Уплыў бацькі, сапраўднага вясковага інтэлігента, на

выхаваньне дзяўчынкі аказаўся вельмі моцным і трывалым — зароненае ў першыя дзесяць гадоў жыцця не дзе дзелася. Гэтым Ніна Іванаўна і ўразіла мяне пры бліжэйшым знаёмстве: непаказная інтэлігентнасць, съціласць, рэдкая душэўная шчодрасць і маральныя чыстаплотнасць; да таго ж жывы аналітычны разум і ранняя жыццёвая мудрасць (ужо тады, і асабліва паслья, за рознымі парадамі да яе звярталіся многія-многія сябры, сваякі, знаёмыя). І незвычайная любоў да кнігі, да пазії, вытанчаны эстэтычны густ (для мяне была дасканальным сваім, «дамашнім», крытыкам); і проста зайдроснае — ад Бога — адчувањне слова, асабліва жывога, народнага; і пачуцьцё гумару: о, як яна ўмела съмяяцца! І як умела стварыць съмех сама!..

Радкі з «Дзёйніка» (22.09.1954).

«З'вязаць свой лёс з Нінай — гэта значыць на ўсё жыццё застрахаваць сябе ад маральнага падзення, забясьпечыць сябе штодзённай падтрымкай духу, бо я ня знаю сёньня другога чалавека з такім здаровым настроем, з такой чыстай і прыгожай душой, як Ніна. Аднаго хачу: ніколі б не ўсуніцца ў той невыказнай радасці, якую я нашу ў сэрцы ў гэтыя дні».

З'вязаць свой лёс... Недараўальнью памылку зрабіў я, што не праявіў настойлівасці і не ўтварыў сям'ю на два гады раней. Усё жыццё паслья шкадаваў аб гэтым і «еў сябе поедам» — асабліва, калі маладосьць адышла ўжо далёка і некаторыя жыццёвія ісціны адкрыліся ва ўсёй сваёй жорсткай непапраўна драматычнай сутнасці. Чаму так здарылася? Галоўная прычына: Ніна хацела «спакойна», без ускладнення, г. зн. без сямейных клопатаў, закончыць універсітэт. Вучылася яна выдатна, спадзявалася не без падставаў на чырвоны дыплом, пачуцьцё ўласнай годнасці мела высокое — і натуральна, не магла дапусціць зрыву, баялася, што замужжа можа разбурыць і скамечыць на завяршальнym этапе зьдзяйсьненне мары. І таму мае прапановы наконт «паходу» у ЗАГС — адхіляла. «Да канца вучобы». Пазней я даведаўся, што рагучча супроть таго, каб Ніна выйшла замуж да заканчэння вучобы, была яе маці, Марыя Захараўна. «Палучыш абразування — тады», — гаварылася Ніне такім тонам, што аспрэчваць не было сэнсу, дачка гэта добра ведала.

Накіраваньне на працу Ніна Іванаўна ўзяла ў сваю родную Віцебскую вобласць, дзе жыла старэйшая сястра Алімпіяды. На мае ўгаворы «красыпісацца» і застаща са мной у Менску, тым больш маючи пастаянную праціску, згоды не дала. «Што падумаюць і скажуць? Што камсамолка-актыўістка адмовілася ад накіраванья ў вясковую школу? Трэба хоць год папрацаваць...» О, камсамольская дурнота, убітая ў галовы за школьнага і студэнцкія гады! — скажуць на гэта сёньняшнія маладыя. Мы — у той час — так не лічылі. Мы сапраўды даражылі сваім набытым у камсамоле аўтарытэтам, мы шчыра і цвёрда верылі ў запаветы камуністычнай маралі. Мы тады яшчэ амаль нічога ня ведалі, як «пільнуюцца» гэтых запаветаў камсамольскія важакі, гледзячы на важакоў партыйных. У такім няведаныні і паехала Ніна Іванаўна выкладаць беларускую мову і літаратуру ў Казымінскую СШ Езерышчанскаага раёна — амаль на самую мяжу Беларусі з Расіяй. Адтуль я і забраў яе праз год, ста разоў абазваўшы сябе за гэты час размазнёй, што не прад'явіў і ёй, і Марыі Захараўне «ультыматум» яшчэ ў 1955-м.

Аднойчы Васіль Быкаў (было гэта дзесь на пачатку 70-х), зайшоўшы да мяне пасядзець-пагутарыць, даў мне такую інфармацыю: «Дык вось май на ўвазе: у адпаведным дасье ты значышся беларускім нацыяналістам нумар адзін. Ведаю з дакладных крыніцаў, можаш не сумнівацца». (Аб гэтым ён успамінае ў кнізе «Доўгая дарога дадому»). Я не зьдзівіўся сказанаму і не засумніваўся, але адказаў Быкаў так: «Гэта не зусім дакладна. Беларускі нацыяналіст нумар адзін у Беларусі — вось хто: Ніна Іванаўна. Аўтары і гаспадары дасье проста ня ведаюць гэтага». Васіль успрыняў маё «удакладненне» як жарт — так мне здалося, а між тым гэта была праўда, вялікая праўда, якой я радаваўся, чым ганарыўся, за што дзякаваў

Усявышняму. Рэч, вядома, не ў нумарацыі — ці першы, ці другі, ці трэці, — бо ў той час у Зэльве жыла вялікая беларуска Ларыса Генюш, да якой было слабо дасцягнуцца ня толькі жанчынам, але і мужчынам. Рэч у тым, што Ніна Іванаўна сапраўды была непахісна-перакананай патрыёткай Беларусі, беларускай мовы і культуры, беларускага стылю жыцця, беларускай духоўнасці. І ў гэтым сэнсе больш вернага, больш надзеінага сябра, адзінаверца і паплечніка я ня мог бы знайсьці, каб і абышоў усю краіну. І больш самаахвярнага памочніка ў маіх творчых справах і грамадскіх клопатах таксама. І выхавала яна сябе такою — ужо тут, у Менску. У школьнага гады гэтае пачуцьцё нацыянальнай годнасці і гордасці ў ёй, як і ў сотнях тысячаў нашых равеснікаў, было не разбуджана; было прыспана, ці прыглушана настолькі, што ва ўніверсітэт яна прыехала паступаць на аддзяленне рускай мовы і літаратуры. І магла б паступіць, конкурс вытрымала, але высьветлілася, што на рускае аддзяленне не праходзяць абітурыенты з пяцёркамі і чацвёркамі, а на беларускае з аднымі тройкамі праходзяць, і тады сам рэктар на гэтак званым «субяседаванні» пачаў угаворваць моцных вясковых дзяўчат і хлопчак перапісаць заяву — з рускага на беларускае. І Ніна Кавалёва згадзілася, сказала: «Добра». Як гэта аказалася добра і для каго добра — можа, яна тады і ня думала. Бог ведае, ці звязаліся б нашыя лёсы ў адзін, калі б ня тая перакідка з рускага аддзялення на беларускае. (Між іншым, В. Быкаў, які быў зьдзіўлены маймі словамі пра нацыяналізм Ніны, хутка пераканаўся ў гэтым сам, і сваю книгу «Праўдай адзінай» (1984) падарыў ёй з такім аўтографам: «Мілай Ніне Іванаўне Гілевіч, добраму ангелу беларускасці, са шчырасцю і павагай. В. Быкаў. 4.V.85.)

Адразу ж пасля вясельля мы з Нінай паехалі ў Москву на Сусьеветны фестываль моладзі: яна была ўзнагароджаная пущёўкай як лепшая маладая настаўніца раёну, а я — як адзін з пераможцаў рэспубліканскага паэтычнага конкурсу ў гонар фестывалю. Можна сказаць, гэта было наша «вясельнае падарожжжа» ў сыцілым савецкім варыянце. У Москве было шумна, тлумна, народу паўсюдна збойліва, тое, чаго я не любіў і не люблю. Пабылі на нейкім адным інтэрнацыянальным канцэрце на стадыёне, а на іншыя відовішчы квіткоў у нас не было, або быў адзін на дваіх, і мы не хадзілі зусім. Самае памятнае ўражаньне — як мы, трохі пары мінчан — А. Вольскі з жонкай, І. Навуменка з жонкай і я з Нінай — пакарылі масквічоў, а, відаць і гасцей Масквы, беларускім песнямі. З Манежнай плошчы мы пайшли, узяўшыся падручніком, ланцужком, па вуліцы Горкага — і гайнулі на ўесь голас нашу, родненькую, а пасля і другую, і трэцюю. Не агледзеліся, як тут жа за намі, на адлегласці паўтара-двух метраў, рушыла група слухачоў, якая вельмі хутка перарасла ў настойп. У час паўзы нават чуліся воклічы: «Еще! Давайте еще!» Гэта і быў наш удзел у сусьеветным фестывалі.

111

У пачатку сінегня таго ж 1957 году я паехаў па пущёўцы Бюро пропаганды літаратуры на Белгародчыну — зарабіць трохі грошай, за выступленыі Бюро плаціла тады няблага. Паехаў з паэтамі Дз. Кавалёвым і А. Лазнявым — абодва рускамоўныя, першы — вельмі таленавіты, чаго не магу сказаць пра другога. Паездка нічым асаблівым ня ўразіла, пераканала адно, што там, у тым кутку Расіі, беднасць яшчэ горшная, чым у нас (некалькі разоў, пасля паэтычнай сустрэчы ў райцэнтры або ў калгасе, нас запрашалі на вячэр — закускай была гарачая бульба з разълезлым селядцом і салёнымі агуркамі). Прыйгадваю гэту паездку я па іншай прыгінне. Калі вярталіся цягніком дадому і, як звычайна, гаварылі ў купэ пра наша літаратурнае жыццё-быццё, Дзымітрый Кавалёў раптам спытаў мяне: «Слухай, што да цябе маюць Бярозкін і тыя, што наўкол яго? За гэтую паездку я пераканаўся: ты — «хорошій парень», я рад, што блізка пазнаёміўся з табой... Чым жа ты перад імі правініўся, што яны так непаважліва гавораць пра цябе?...» Я быў моцна зьдзіўлены

ягоным пытаньнем і з усёй шчырасцю адказаў: «Ня ведаю. Па-мойму, нічым. Нічога не магу прыгадаць, каб нешта зрабіў гэтым людзям крыўднае...» Так, прыгадаць я ня мог, але нейкая прычына была, якую я і сам мог не ўсьведамляць. Шмат-шмат разоў пасыля, у наступных гадах і дзесяцігоддзях, успамінаў «пытанье» Кавалёва і пераконваўся: нейкая прычына ёсьць. Віны маёй няма, гэта адназначна, а прычына, відаць жа, ёсьць. Нечым не падабаецца ім мая міласць. Чым? — магу толькі гадаць. Са сферы віртуальнага штосыці.

Між іншым, за час маёй вучобы ў асьпірантуры, ня толькі падалі галасы, але і досьціц упэўнена съцвердзілі сябе маладыя паэты і празаікі, студэнты чарговай «філалагічнай хвалі»: Р. Барадулін, М. Стральцоў, Ю. Сыўрка, К. Цвірка, Г. Бураўкін, С. Блатун, Я. Сіпакоў, Б. Сачанка і іншыя. І з усімі імі ў мяне складваліся добрыя сяброўскія адносіны, на правах старэйшага ня толькі па гадах, але і па «літстажу» (усё-такі член СП), я шчыра апекаваўся некаторымі, прадстаўляў іх у перыядычных выданьнях, пісаў водгукі на іх першыя зборнікі вершаў. Асабліва пачалавечы блізкім падаваўся мене Рыгор Барадулін, і сімпатіі былі ўзаемныя. Сваю першую кнігу паэзіі «Маладзік над стэпам» (1959) ён падпісаў мене з усёй шчодрасцю душы: «Спавіальны бабцы маёй — дарагому і любому Нілу, паважанаму Нілу Сямёнаўічу, патрыярху ўсяяніверсітэцкае і ўсяямаладой беларускай паэзіі ад отрака Рыгера. 10.X.59 г.» А праз трэх месяцаў падарыў мене свой партрэт з надпісам: «Дарагому і любому Нілу Сямёнаўічу ад вечна ўдзячнага яму Рыгера. На ўспамін аб адной съпешы. 21.I.60 г.» Што і казаць: такія слова ўдзячнасці маладзейшага сябра цешылі мяне. Прызнаныне паэта ці пісьменніка «спавіальны бабкай» робіцца ў жыцці толькі аднойчы — дзівюх «спавіальных бабак» не бывае. Гэта хросныя бацькі могуць быць два ці нават трэ — калі двойчы ці тройчы мяняю веру і нанова хрысьціцца, а спавіальная бабка прымае народзіны толькі адзін раз і на ўсё жыццё. Ролю літаратурнага бацькі адвёў тады ж маёй міласці на тытульным лісце сваёй першай кнігі «Дарога ішла праз лёс» Барыс Сачанка: «Нілу Гілевічу — бацьку ўсіх універсітэцкіх хлопщаў, хто заўсёды натхняў і клікаў сваім шчырым словам — пісаць! З павагай і падзякай Б. Сачанка. 2.III.60 г.»

З удзячнасцю лёсу згадваю сέньня тая далёкія гады, калі так хораша верылася ў шчырасць маладзейшых сяброў і не было падставаў сумнівацца ў іх удзячнасці, хоць нейкіх асаблівых маіх «настаўніцкіх», тым больш «бацькоўскіх» заслугаў не было. Проста была мая і іх маладосьць — з уласцівымі ёй натхнёнасцю і аптымізмам, верай і надзеямі, з прагай сябраваць і дзяліцца съцілымі творчымі радасцямі. Паступова, цягам наступных гадоў, тая атмасфера дружалюбства, на жаль, разрэзілася, і чым далей, тым часцей душу пачало абдаваць касымічным холадам эгацэнтрызму. Далёка не адразу змог я зразумець, што гэта — непазыбежнасць, што ў жыцці-быцці паэтаў інакш і не бывае. Прашу прабачэння — у нас, у Беларусі. Но ў съвеце — бывае. Чаму ў нас з гэтаю справаю горш, чым у іншых? Цяжкае пытанье. Думаю, таму, што доля нашая была горшай. Ня мелі свабоды, ня мелі правоў і магчымасцяў съцвярджанца і абараняць сваю чалавечую і нацыянальную гіднасць, дык у характары мнагавата назыбралася ад самапачування нявольнікаў, панская прыслугі, чэлядзі. Сярод іншага — і зайдросыніцтва, дробнага, чорнага зайдросыніцтва. Дасыць Бог, патроху будзем вызывацца ад гэтай нешляхетнай спадчыны.

Трохі вышэй я пералічыў маладых паэтаў, якія ўпэўнена заяўлі аб себе ў другой палове 1950-х гадоў на старонках рэспубліканскага друку. У гэты ж час, дакладней у 1956-1957 гадах, у беларускай паэзіі загучала яшчэ адно невядомае раней імя. Ды як загучала! Тут ужо мала сказаць «купэўнена». Загучала ярка-таленавіта, моцна, прыгожа. Імя гэта было — Уладзімір Караптевіч. Помню, як мяне ўразілі яго зьмешчаныя ў часопісах вершы «Заяц варыш піва», «Балада пра паўстанца Ваўкала��у», «Паўлюк Багрым», «Машэка», «Як размаўляюць зьвяры і птушкі», «Сырцовая цагліны», «Гісторыя з першым каханьнем»... Было відочна: гэта — ня творы

пачаткоўца, маладога-зялёнаага, о не! Гэта — творы майстра, глыбокія, важкія зъместам і дасканалыя па форме, творы самабытнага, то рамантычна-узьнёслага, то лігендарна-казачнага, пераважна лірыка-эпічнага пісъма. І было ў вершах і баладах Караткевіча — я гэта адчуў усёй істотай сваёй — тое, да чаго я быў асабліва чуйны, што ўлоўліваў нават там, дзе яго было хоць трохі: дух беларушчыны. У Караткевіча ён быў больш ці менш сканцэнтраваны ва ўсім — у баладных сюжэтах, у водгаласах старажытнай дауніны, у элементах народнага побыту, звычаяў і абрадаў, у адметнасцях беларускай прыроды... Ну, а галоўнае, мабыць, утрымлівалася ў прамых закліках любіць, шанаваць і абараняць Бацькаўшчыну, у яго зваротах да Беларусі. «Беларусь, прачынайся! Я цябе абуджаю! Ты павінна прачынуша, не прасті сваё шчасьце ўначы. Я гукаю цябе, дарагая, съвятая!» Такіх зваротаў ні ў кога з сучаснікаў у нашай паэзіі не было. Гэта — ня праста прызнаныне ў любові. Гэта — барацьба і змаганыне за Беларусь. З кожнай новай — і паэтычнай, і празаічнай кнігай Караткевіча гэта тэма ў яго нарастала, набывала маштаб і сілу. Тады я адчуў, а нашмат пазней зразумеў, што па самай глыбіннай чалавечай і грамадзянскай сутнасці больш блізкага мне беларускага пісьменніка чым Караткевіч, не было. Па той самай вялікай галоўнай ідэі, якою я жыў і жыву да гэтага часу. І калі ўжо з кім мне трэба было зусім блізка сябраваць — дык гэта з Караткевічам, як з самым верным аднадумцам і паплечнікам. Злыя-ліхія людзі рабілі ўсё, каб гэтага найблізкага сяброўства не дапусціць. Вялікія патрыёты! У імя гэтага і стараліся. І аднак жа нашай узаемнай павагі і прыязыні не разрушилі.

111

Два апошнія гады асыпірантуры прайшли ў клопатах сямейных і навуковых. Нарадзіўся сын і адразу так цяжка захварэў на запаленіе лёгкіх, што толькі нейкім цудам удалося выратаваць. Ужо самі ўрачы страцілі надзею, і Ніна, якая ўвесь час была пры малым у бальніцы, губляла самавалоданыне, і залівалася съязьмі, і ламала руکі. У адзін вечар загадчыца аддзялення дазволіла застацца нанач і мне, паколькі Ніна ўжо зусім, дарэшты выбілася з сілаў. «Бярыще дзіцятка на руці, ідзіце з ім у фізкультурную залу і насіце на руках, каб не ў ляжачым становішчы», — сказала загадчыца. І я ўсю ноч пранасіў сына на руках. І стаўся цуд: на другі дзень яму трошачкі палягчэла дыхаць. А затым і наогул — пайшло на папраўку...

Здай экзамены па предметах кандыдацкага мінімуму. Двойчы — па месячу — сядзеў у галоўнай бібліятэцы краіны — маскоўскай «Ленінцы» (кватараўаў у Нініай цёткі Антаніны Захараўны). У менскай «Ленінцы» неставала поўных камплектаў патрэбных мне часопісаў і газетаў 20-х гадоў. Дый савецкай рускамоўнай перыёдышкі таго часу, перш за ўсё — літаратурных часопісаў. А яшчэ — хацеў пазнаёміцца і з некаторымі дысертацыямі па савецкай літаратуры гэтага перыяду, якія ня сталі кнігамі. Працаваць было неймаверна цікава. І выкарыстаў я гэтыя абедзьве паездкі ў Москву на поўную аддачу. Без перабольшанья — першы прыходзіў у бібліятэку раніцой і апошні выходзіў вечарам. Паабедаць, на шчасьце, можна было там жа, на месцы, у зусім неблагой сталоўцы. Нават у тэатр сходзіў, можа, толькі два-тры разы, — так хацелася як мага больш «загрэбці» з таго, што чытаў. Праўда, у букистычныя кнігарні забягаяў, хоць на хвілінку, досьціць часта. Бо гэтая корць ува мне была мацнейшая за ўсякую іншую — надзея на ўдачу, на шчасльную знаходку, асабліва на выданыне, якое датычыла гісторыі і культуры Беларусі.

Восеніню 1959-га тэрмін асыпірантуры закончыўся, праца над дысертацыяй была ў разгары. А мог бы ўжо і пакласыці яе на стол, калі б не «баўгаршчына», аб чым ужо сказана мною раней. Нямала часу ішло і на падрыхтоўку лекцыяў па гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры, якія я, па просьбe дэкана і майго навуковага кіраўніка праф. М. Р. Ларчанкі, згадзіўся чытаць студэнтам-завочнікам ад-

дзяленьня журналістыкі (з пагадзінай аплатай). Так, гэта нагрузкa была мне тады зусім недарэчы, але пасъля я не шкадаваў, што так здарылася. Па-першае, мне на ўсю відавочнасць адкрылася, чаго варта наша завочнае навучанье. За нязначным выняткам мы плодзім невукаў, даём прафесійную атэстацию людзям непадрыхтаваным, тым самым завочнікам-тroeчнікам, якія сталі героямі анекдотаў. Асабліва прыкра было мне бачыць, як завочнікі-журналісты пагардліва ставяцца да вывучэння беларускай мовы і літаратуры, як нахабна карыстаюцца «шпаргалкамі» або съязыліва вымольваюць «тroeчку». Дык вось чаму ў нашых газетах такія «выдатныя майстры слова», такія «гараачыя патрыёты беларушчыны і Беларусі!..» Па-другое, нават і той аўдыторыі — незацікаўленай, настроенай на «абы праскочыць» — мне ўдалося, спадзяюся, сёе-то да яе съядомасці давесыці. Рыхтуючыся да лекцыяў, пра гэта перш за ўсё і думаў.

Працяг будзе.